

BILAN

RAPPORT 2008

Tilburg – Centrum Cityring

Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek

EXTERN CONCEPT
in opdracht van de Gemeente Tilburg

DD 01-07-2008

Rapport-ID

Titel	Tilburg – Centrum Cityring Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek 1572-3194-2008/concept	
ISSN	1572-3194-2008/concept	
Rapportnummer	2008/concept	
Aantal pagina's	38	
Opdrachtgever	Gemeente Tilburg	
Contactpersoon opdrachtgever	Dhr. J. op 't Hoog	
Onderzoekskader		
Projectleider BILAN		
Auteur(s)	H. van Dijk	
Kaarten en afbeeldingen	H. van Dijk, J. van Gestel, W. Loth	
Datum concept	01-07-2008	
Digitale versie	01-07-2008	
Verzending concept aan		
Akkoord BILAN	C. Witteveen Directeur	C. Verbeek, senior archeoloog

BILAN

B: Fontys Hogescholen, Mollergebouw
Prof. Goossenslaan 1-01, ruimte A 1.16, Tilburg
P: Postbus 90903, 5000 GD TILBURG
T: 0877 876322
F: 013 5360051
E: bilan@fontys.nl
W: www.bilan.nl

© BILAN 2008

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoudsopgave

1	Ligging van het plangebied	8
2	Archeologische verwachting	8
2.1	Algemeen	8
2.2	Landschap.....	9
2.3	Akkers, ontginningen en woeste gronden (en bewoning).....	11
2.4	Infrastructuur	13
3	Nederzettingsontwikkeling en archeologische verwachting.....	15
3.1	Algemeen	15
3.2	Archeologie.....	15
4	Literatuur.....	31
	Bijlage 1: Overzicht archeologische perioden.....	35
	Bijlage 2: Overzicht geologische perioden.....	37
	Bijlage 3: Verstoringkaart	38

Figuren

Fig. 1:	Ligging van het plangebied (in rood).....	8
Fig. 2:	Gereconstrueerde hoogtekaart met plangebied.....	9
Fig. 3:	De kaart van Diederik Zijnen (1760) aangevuld door Langeweg in 1973.....	10
Fig. 4:	Het plangebied (in blauw) op de veldminuut uit circa 1840.....	13
Fig. 5:	Het plangebied (in rood) op het minuutplan uit circa 1830.....	14
Fig. 6:	Het plangebied (in blauw) op de IKAW, met archeologische waarnemingen uit ARCHIS.....	16
Fig. 7:	Het plangebied (in rood) op de Archeologische Waarschuwingkaart Tilburg.....	17
Fig. 8:	De archeologische verwachting voor de steentijd in het plangebied (in rood).....	18
Fig. 9:	De archeologische verwachting voor de brons- en ijzertijd in het plangebied (in rood).....	19
Fig. 10:	Detail uit het minuutplan van circa 1830 met de omgeving van de Heuvel.....	21
Fig. 11:	Detail uit het minuutplan van circa 1830 met de omgeving van de Oude Markt.....	22
Fig. 12:	Detail uit het minuutplan van circa 1830 met Nieuwlandstraat en Noordstraat.....	23
Fig. 13:	't Ven (omgeving Piusplein) op het minuutplan uit circa 1830.....	24
Fig. 14:	Archeologische verwachting in het plangebied voor de Middeleeuwen.....	25
Fig. 15:	Archeologische verwachting in het plangebied voor de Nieuwe Tijd.....	26
Fig. 16:	Locaties in het plangebied die sterk of gering zijn verstoord.....	27
Fig. 17:	Indicatieve verstoringkaart van het plangebied.....	29

2.2 Landschap

Het is duidelijk dat de geschiedenis van het plangebied nauw is verbonden met het vroegere reliëf en de aanwezigheid van een belangrijke waterloop. Het grootste deel van het plangebied lag op een hooggelegen plateau dat grensde aan het voor Tilburg relatief diepe beekdal van de *Korvelse Waterloop*. Deze situatie was bepalend voor de ontginning, vorm en ontwikkeling van het plangebied.

2.2.1 Reliëf

Dankzij een hoogtekaart uit circa 1920 hebben we een tamelijk nauwkeurig beeld van het toenmalige reliëf in het plangebied. Het grootste deel ligt op een breed dekzandplateau (ca. 14m +NAP) dat ten zuiden van de Heuvelstraat overgaat in het lager gelegen beekdal van de *Korvelse waterloop*. Het gebied ten noorden van de Heuvelstraat was vrij vlak met nauwelijks hoogteverschillen.

Meest opvallend is het hoogteverschil tussen het beekdal van de *Korvelse Waterloop* (oorspronkelijk circa 12m +NAP) en de hoogte van de Oude Markt (circa 16m +NAP). Dit hoog gelegen deel, waarop ook de Sint-Dionysiuskerk staat, wordt gevormd door een uitloper van het plateau waarop het grootste deel van het plangebied ligt. Een andere hoogte ligt in het zuidwesten van het plangebied, grofweg tussen de Zomerstraat, Schoolstraat en Korte Schijfstraat. Hier bevindt zich een hoge uitloper van het oude akkercomplex *De Schijf* dat zich vanaf de Nieuwlandstraat naar het westen uitstrekte tot voorbij de nederzetting *Den Berckdijck*.

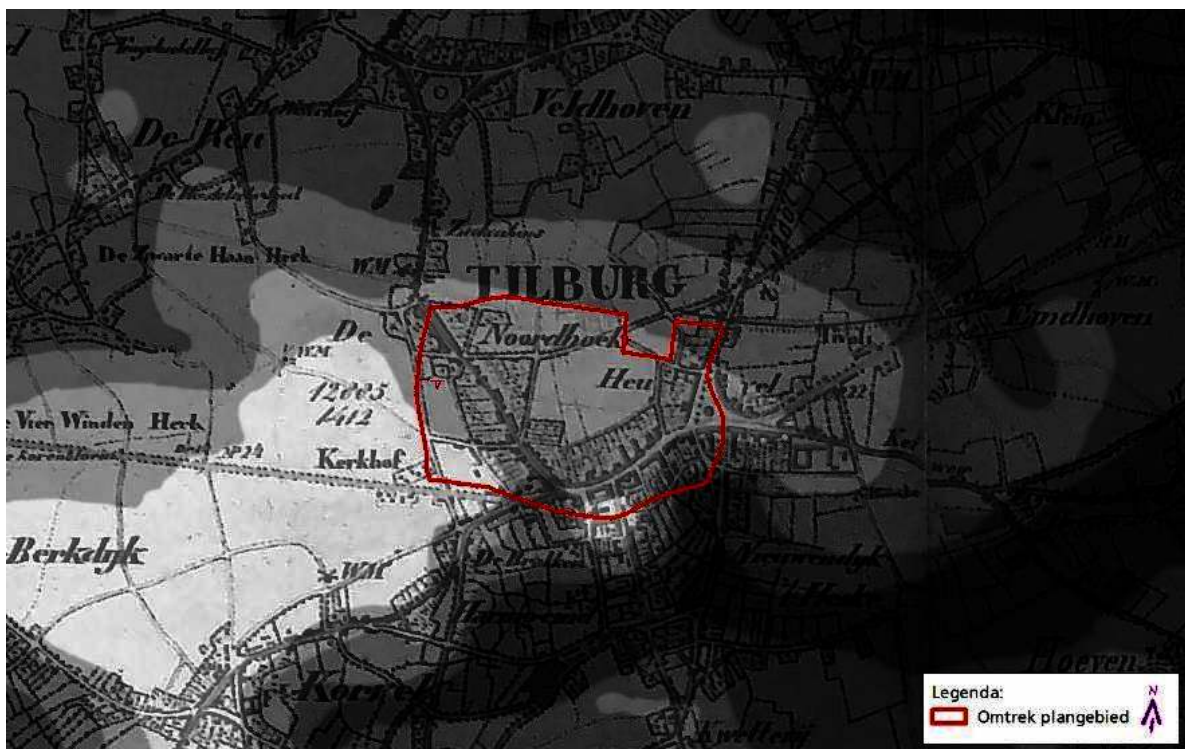

Fig. 2: Gereconstrueerde hoogtekaart met plangebied. De kaart is vervaardigd aan de hand van een opmeting uit 1920. De lichte delen zijn hoog (tot ca. 16m +NAP), de donkere delen laag. In rood het plangebied. Links ligt het plateau met het akkercomplex *De Schijf*, onderlangs het plangebied ligt het beekdal van de *Korvelse Waterloop* (ca. 12m +NAP). Ook is de opduiking ter hoogte van de kerk goed zichtbaar.

2.2.2 Water

Het zuidelijke deel van het plangebied bestond oorspronkelijk uit lage, relatief natte weidegronden in het beekdal van de *Korvelse Waterloop*. Het beekdal van deze waterloop kenmerkte zich trouwens over bijna de hele lengte door een soms steile oever en een beemdenstructuur die bij de meeste andere waterlopen in Tilburg ontbrak. De breedte van deze beemdenstructuur is opvallend, wat aangeeft dat (het dal van) deze waterloop oorspronkelijk vrij breed was.

Het brede beekdal kon slechts op enkele plaatsen worden overgestoken, onder andere bij Korvel, ter hoogte van de huidige Trouwlaan en via de *Ouden* en *Nieuwen Dyk*, respectievelijk de huidige Oudedijk en Bisschop Zwijsenstraat, die beide pal ten zuiden van het plangebied liggen. Dit verklaart ook meteen het naamsdeel *-dyk* (hogerleggen weg) en versterkt de interpretatie dat het gebied laag gelegen en nat was. Ook de in het beekdal voorkomende toponiemen duiden op een natte zone. In enkele gevallen is zelfs sprake van een 'moeras' dat zich in de het beekdal bevond. Een andere, kleine waterloop in het plangebied kwam vanaf de Heuvelstraat (omgeving Stadhuisplein) en mondde uit in de *Korvelse Waterloop*.

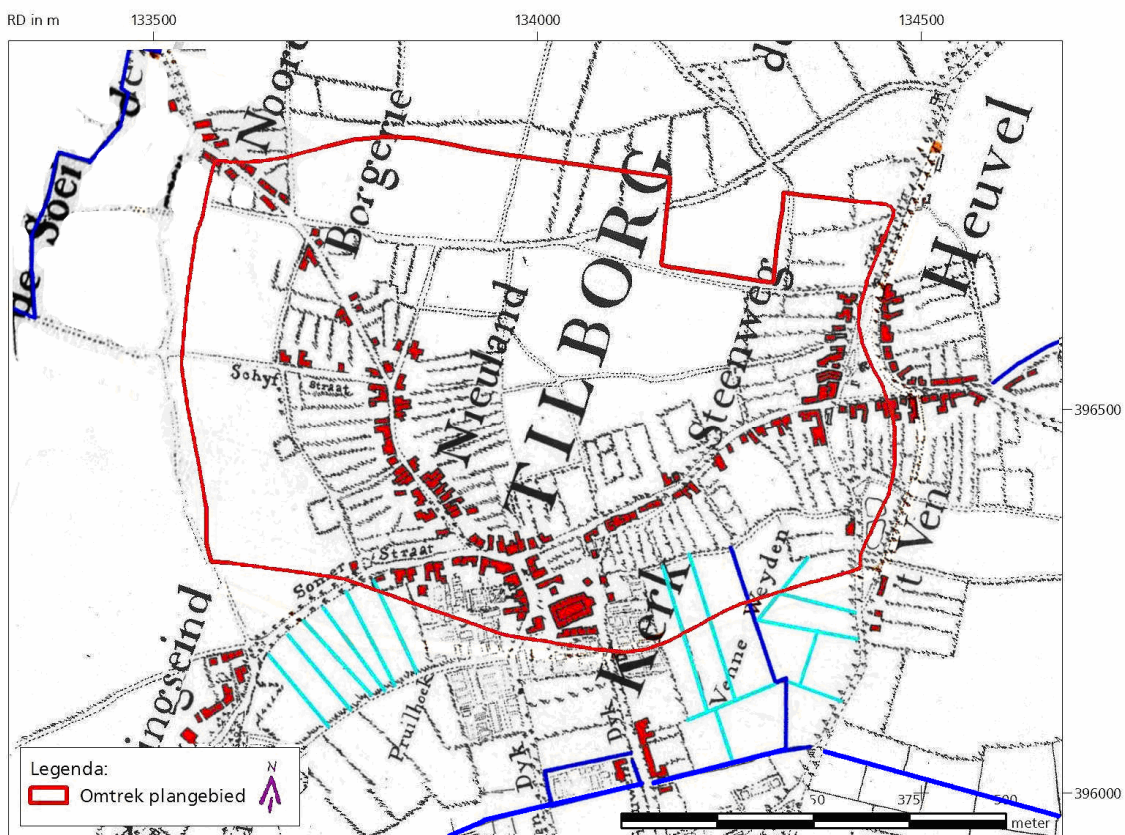

Fig. 3: De kaart van Diederik Zijnen (1760) aangevuld door Langeweg in 1973. Pal ten zuiden van het plangebied de *Korvelse Waterloop* en *Waterloop nr. 14* (in donkerblauw), de sloten in het beekdal en de vennen bij 't Ven (lichtblauw). In het noordwesten stroomt *De Soeij of Zwartrijt*. In rood de toenmalige bebouwing.

2.2.3 Bodem

Deze schets van de (oude) situatie in het plangebied wordt onderbouwd door de geomorfologische kaart van Nederland. Extrapolatie van de omliggende eenheden van het plangebied geeft de indicatie dat het gebied hoogstwaarschijnlijk voor het grootste deel bestaat uit 'dekzandruggen al dan niet met oud landbouwdek' (kaartenheden 3L5 en 3K14) die naar het zuiden overgaan in de 'glooiing van een beekdalzijde' (kaartenheid 3H11).

Ook op de bodemkaart is het gebied niet gekarteerd. Extrapolatie van de omliggende eenheden geeft aan dat de bodem vooral bestaat uit lemig fijn zand (eenheid zEZ23), maar pal ten zuiden van het plangebied (beekdal *Korvelse Waterloop*) ook uit veen op Jong Dekzand. Uit recent onderzoek blijkt dat dit veenpakket naar het zuiden toe dikker wordt. Het veen is vermoedelijk in de twaalfde tot veertiende eeuw overstoven door zand en na de vijftiende eeuw opnieuw in cultuur gebracht¹. Ook is in bronnen sprake van moerassen ten zuiden van het plangebied. Blijkbaar werden deze vanaf de twaalfde eeuw ontgonnen en later grotendeels gedempt².

Overigens bleek bij de bouw van winkelcentrum Heuvelpoort (1987) dat in de bodem veenlagen met houtresten voorkomen die waarschijnlijk duiden op een bos dat hier ooit gestaan heeft. Een datering kon echter niet worden gegeven.

2.3 Akkers, ontginningen en woeste gronden (en bewoning)

Het plangebied ligt op de zuidoostelijke rand van het plateau waarop de oudste akkergronden van Tilburg lagen. Deze akkergronden, waartoe ook de *Heuvelse Akkers* en *De Schijf* behoorden, strekten zich uit vanaf de Heuvel tot voorbij de Ringbaan West. Langs de rand van het akkercomplex lagen de belangrijkste nederzettingen waaronder *Veldhoven*, *Korvel*, *Berkdijk*, *Kerk* en *Heuvel*. Het akkergebied *De Schijf* werd al in 1389 vermeld in de Bossche protocollen³.

Wanneer de eerste ontginningen in het plangebied plaatsvonden, is niet bekend. Wel zijn er aanwijzingen dat hier al in de vroege Middeleeuwen ontginningsactiviteiten waren, terwijl aan de oostelijke rand van het plateau, in de directe nabijheid van het plangebied, ook sporen zijn aangetroffen die duiden op permanente bewoning in de bronstijd⁴. Aan de Jan Aartestraat, op zo'n 300 m ten oosten van het plangebied, zijn in 1841 urnen uit de middenbronstijd gevonden. Het bijbehorende grafveld bevindt zich op een uitloper van het plateau waarop ook de Heuvel ligt. Ter hoogte van het grafveld kwamen enkele routes vanuit het beekdal naar boven. De bijbehorende nederzetting is (nog) niet gevonden, maar bevond zich hoogstwaarschijnlijk in de omgeving van het grafveld of nabij de Heuvel. Het is in ieder geval een indicatie voor zeer vroege ontginningsactiviteiten in het uiterste oosten van het plangebied. Aangezien andere locaties in het plangebied, met name in het uiterste zuidwesten, overeenkomen met de vroegere situatie in de Jan Aartestraat, is ook daar vroege bewoning mogelijk.

Sporen van vroege ontginning zijn ook aangetroffen langs de oever van de *Korvelse Waterloop* ter hoogte van het huidige Kunstcluster. Hier zijn sporen gevonden van ontginningsactiviteiten die gedateerd worden in de twaalfde eeuw⁵. Voor een deel betrof het de ontginning van veen in het beekdal. Uit het archeologisch onderzoek blijkt dat deze activiteiten zich in de volgende eeuwen voortzetten waarbij historische bronnen steeds meer informatie verschaffen.

De oudste schriftelijke bronnen die gewag maken van ontginningen in het gebied, dateren uit de dertiende en het begin van de veertiende eeuw⁶. Het *Goet ter Rijt* neemt hierbij een bijzondere plaats in.

¹ De Boer 2004, p. 18.

² Van Gestel 2002, p. 12.

³ Trommelen 1994, p. 409-421.

⁴ Vroege Middeleeuwen ter hoogte van het Kunstcluster (ARCHIS-waarnemingsnr. 22.167), urnen en grafheuvels ter hoogte van de Jan Aartestraat (ARCHIS-waarnemingsnr. 36506).

⁵ Zie hiervoor onder andere Kleij 1993 en Ter Schegget 1995.

⁶ Het *Goet ter Rijt*, rond de kerk, werd vermeld in dertiende eeuw, de Heuvel in 1385. Zie Trommelen 1994, p. 227-230 en 281-285.

Dit goed, dat in 1310 wordt vermeld en eigendom was van de heren van Tilburg, lag ten westen van de *Nieuwen Dyk* (Bisschop Zwijzenstraat), tussen Heuvelstraat, Zomerstraat en Nieuwstraat⁷. Tot het goed behoorde ook de *Hoeve ter Rijt* (vermeld 1404), die gesitueerd kan worden in de omgeving van de Kloosterstraat-Trouwlaan, en de *Hoeve van Luik* (vermeld 1533)⁸. Overigens had het goed ook een eigen kapel/kerk (volgens Trommelen gebouwd rond 1150) die later parochiekerk werd. De kapel bevond zich in het uiterste noordoosten van het goed, ter hoogte van de huidige Sint-Dionysius- of Heikese kerk aan de Oude Markt. Uit een beschrijving van het goed uit de tweede helft van de zestiende eeuw krijgen we een goed beeld van het plangebied. Daarin is onder andere sprake van de *Schoolwijde*, een *hijvelt*, *kerk* en *kerkweg*, een *hijvelt met eenen moeras tot den wegh van de Juijpt, zaajlands* en de *Poortacker*⁹. Naast weidegronden kwamen in het zuiden van het plangebied dus ook enkele akkers voor waaronder, naast de *Poortacker*, ook de *Leenacker* die in 1540 wordt vermeld. Deze akker bevond zich aan de Nieuwstraat, tussen de *Ouden* en *Nieuwen Dyk* en behoorde tot het *Goet ter Rijt*¹⁰.

Overigens veronderstelt Trommelen dat de ontginningen langs de westrand van het plangebied, langs de Nieuwlandstraat, jonger zijn dan die op de *Heuvelse Akkers*. De naam 'Het Nieuwland' lijkt hier ook op te duiden¹¹.

De *Heuvelse Akkers*, grofweg het gebied tussen de Spoorlaan, Heuvel, Heuvelstraat en Langestraat, behoren in dat geval tot de 'oudere' ontginningen in het plangebied. Over de exacte ouderdom is echter nog niets bekend. Hoogstwaarschijnlijk werd hier al in de vroege Middeleeuwen geakkerd en mogelijk al sinds de bronstijd gezien de aanwezigheid van een grafveld pal ten zuidoosten van het plangebied (omgeving Jan Aartestraat). De *Heuvelse Akkers* waren gedurende lange tijd in handen van de abdij van Tongerlo die hier al zeker sinds de veertiende eeuw een hoeve hadden. De hoeve stond op de hoek van de Heuvel en de tegenwoordige Tuinstraat. De abdij bezat sinds de veertiende eeuw ook een hoeve in het westen van Tilburg, aan de Reitse Hoevenstraat (hoeve vermeld in 1355)¹². Of de hoeve aan de Heuvel (voor het eerst vermeld in 1490) uit dezelfde periode dateert, is niet bekend¹³. De hoeve werd in 1611 verkocht waarna het gebied werd opgedeeld¹⁴. Tot dan was het een grote, nagenoeg ongedeelde akker.

Voor de ontginningen langs en in het beekdal van de *Korvelse Waterloop*, dat evenwijdig liep aan de zuidgrens van het plangebied, geldt globaal hetzelfde. Hier zijn vanaf de twaalfde eeuw activiteiten aan te tonen die betrekking hebben op de ontginning van veen. De vorming van een esdek valt te dateren na de veertiende eeuw¹⁵. De Heuvelstraat, die de zuidgrens van de *Heuvelse Akkers* markeert, scheidde de 'goede' akkergronden van de slechtere gronden in en langs het beekdal van de *Korvelse Waterloop*. Daarmee lijkt de Heuvelstraat het karakter van een beekdalnederzetting te hebben.

Ten zuiden van *Kerk* en de Heuvelstraat lag de *gemeint*¹⁶ die zich naar het zuiden uitstreekte tot aan Oerle. Het deel pal ten zuiden van *Kerk* stond bekend als *Dat Kerkckven*. Dit toponiem wordt al vermeld in 1411 en verwijst enerzijds naar de nederzetting *Kerk* en anderzijds naar de kwaliteit van de grond (ven = zandige heidegrond of moerassige waterplas). Ook de *Venne Weyden* of *Dat Ven* (omgeving Piusplein) in

⁷ Trommelen 1994, p. 62, 227-230.

⁸ Trommelen 1994, p. 62, 277-279.

⁹ Trommelen 1994, p. 230. Zie ook p. p. 271-272, 307-308: *De Juijpt* was een heidegebied ten zuiden van de *Korvelse Waterloop*.

¹⁰ Trommelen 1994, p. 331-332.

¹¹ Trommelen 1994, p. 317-318.

¹² Trommelen 1994, p. 290.

¹³ Trommelen 1994, p. 277.

¹⁴ Becx 1978, p. 135 en Trommelen 1994, p. 277.

¹⁵ Zie hiervoor Kleij 1994, met name p. 48 e.v.

¹⁶ Gemeint: gemene gronden voor algemeen gebruik, vaak woest en/of onvruchtbaar.

het uiterste zuidoosten van het plangebied maakten deel uit van *Dat Kerckven*¹⁷. Pas in de loop van de vijftiende eeuw werd het beekdal met succes ontgonnen nadat eerdere pogingen hadden gefaald¹⁸. Toch bleef de kwaliteit van de gronden achter bij het noordelijke deel van het plangebied getuige het feit dat het grootste deel lange tijd onderdeel bleef van de *gemeint Kerckven*. Ten oosten van de Heuvel lag ook *gemeint*, genaamd *Die Leemkuijlen* (vermeld 1440) die zich uitstreckte tot aan het gehucht *Enthoven* in het oosten van Tilburg en de *Veldhovensche Molen* in het noorden¹⁹.

De weidegronden in het beekdal pal ten zuidwesten van *Kerk* werden aangeduid met het toponiem *Pruilhoek*. Hoewel dit toponiem in Tilburgse bronnen niet wordt verklaard, zou men uit het naamsdeel 'pruil' kunnen afleiden dat de grond te wensen overliet.

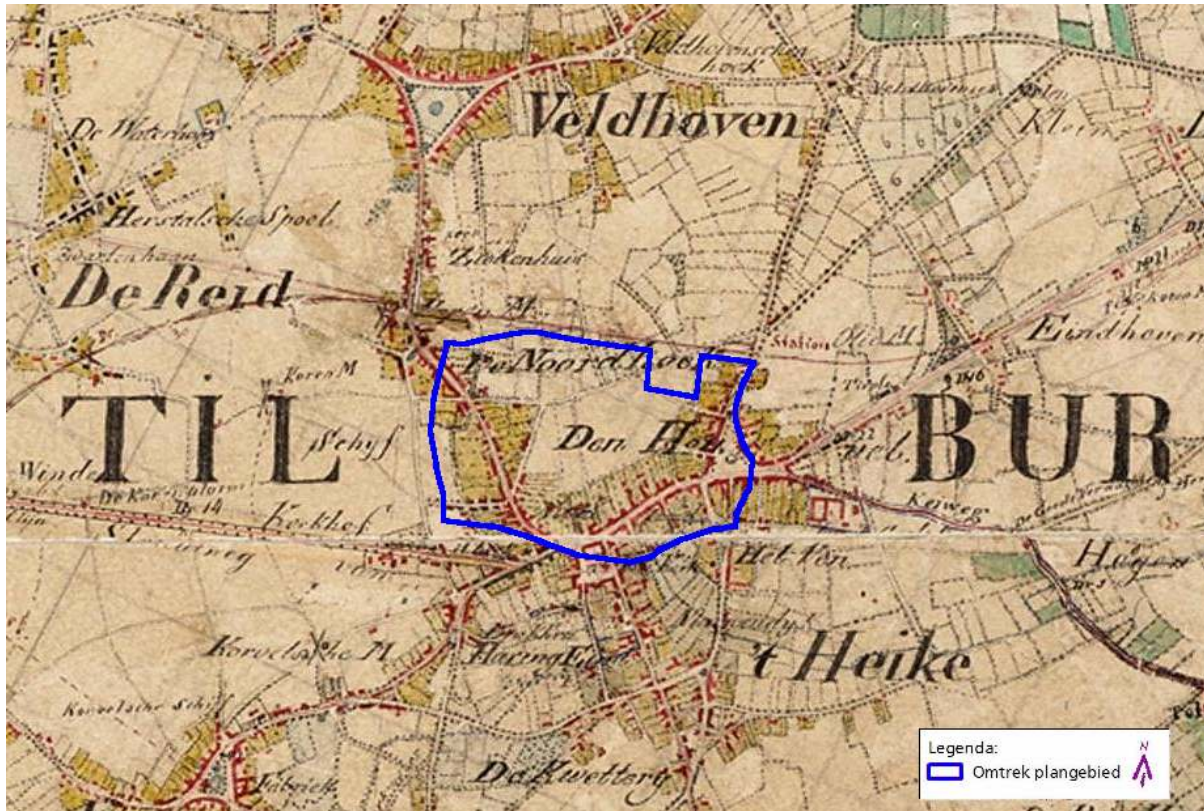

Fig. 4: Het plangebied (in blauw) op de veldminuut uit circa 1840. Met name in het zuidoostelijke deel van het plangebied, ten zuiden van de Heuvel, lagen toen nog steeds veel weidegronden (groen). Ten noorden van de heuvelstraat liggen de *Heuvelse Akkers*.

2.4 Infrastructuur

De landschappelijke situatie zoals hierboven beschreven, was bepalend voor de situering van de oudste en belangrijkste route in het plangebied (Heuvel-Heuvelstraat-Oude Markt-Zomerstraat): het feit dat deze wegen het vroegere brede beekdal van de *Korvelse Waterloop* volgden, kan een indicatie zijn voor de relatief hoge ouderdom van deze routes.

De Heuvelstraat en aansluitend de Zomerstraat lopen parallel aan de noordoever van het beekdal van de *Korvelse Waterloop*. Van de Zomerstraat is bekend dat deze, evenals de Oude Markt en de Heuvelstraat,

¹⁷ Trommelen 1994, p. 317-318, 416.

¹⁸ De Boer 2004, p. 11, 19; Van Gestel 2002, p. 13.

¹⁹ Zie Trommelen 1994, p. 317, 330-331, 463-465.

behoort tot de eerste straten in Tilburg die in 1653 werden verhard, wat het belang ervan onderstreept²⁰. De Heuvelstraat vormt van oudsher de verbinding tussen de nederzettingen Heuvel en *Kerk* (nu Oude Markt). Trommelen vermoedt zelfs, overigens zonder verdere bron-aanduiding, dat het een Romeinse route betreft²¹.

Haaks op deze route ligt een aantal wegen dat het beekdal oversteeft waaronder de *Ouden* en de *Nieuwen Dijk* (tegenwoordig respectievelijk Oudedijk en Bisschop Zwijssenstraat). De *Nieuwen Dijk* werd aangelegd rond 1690, het tijdstip waarop de benaming *Kerckdijk* werd vervangen door *Ouden Dijk*²².

In het oosten van het plangebied liggen de Heuvel en 'Korte' Heuvel op een uitloper van het plateau waar een aantal wegen uit alle windstreken samenkomt, waaronder de Tivolistraat, de Sint-Josephstraat en de Heuvelring. De Nieuwlandstraat, en in het verlengde daarvan de Noordstraat langs de westgrens van het plangebied, lijken zich aan dit patroon te onttrekken en lopen dwars over de (voormalige) akkers. Toch markeert ook deze route een (oude) grens, namelijk die tussen de het grote akkercomplex *De Schijf* in het westen en de *Heuvelse Akkers* in het oosten die eigendom waren van de abdij van Tongerlo.

Het overige deel van het plangebied werd doorkruist door akkerwegen en -paden waarvan een deel al in de Middeleeuwen bestond. De meeste wegen bleven echter lange tijd onbenaamd. Een aantal van deze routes werd later opgenomen in het stratenplan van de negentiende-eeuwse wijk *Heuvelse Akkers*.

Fig. 5: Het plangebied (in rood) op het minuutplan uit circa 1830. De belangrijkste route in het plangebied is de dichtbebouwde Heuvelstraat-Oude Markt- Zomerstraat, met vanaf de Oude Markt de Nieuwlandstraat als aftakking naar het noordwesten. Rechts van de Nieuwlandstraat en ten noorden van de Heuvelstraat liggen de nog onbebouwde *Heuvelse Akkers*. (N.B.: het noordelijke deel van het minuutplan (omgeving werkplaats spoorwegen) dateert van na 1863). N.B.: de kleurafwijking in de kaart is het gevolg van een reparatie met tape in het verleden.

²⁰ Peeters 1987, p. 190.

²¹ Trommelen 1994, p. 55.

²² Peeters 1987, p. 192.

3 Nederzettingsontwikkeling en archeologische verwachting

3.1 Algemeen

Tot op heden is er niets bekend over de eerste nederzettingen of bewoning in het plangebied. Wel zijn er sporen van (tijdelijke) activiteiten uit de steentijd bekend op de grens van het gebied. Pal ten zuiden van de kerk is in 1993 een mesolithisch jachtkamp aangetroffen²³. Iets ten oosten van het plangebied, eveneens op de noordoever van de *Korvelse Waterloop*, zijn urnen uit de middenbronstijd gevonden. De bijbehorende nederzetting lag hoogstwaarschijnlijk op de oostgrens van het plangebied. Beide vondsten zijn indicaties voor een vroege bewoning van het gebied.

Vanaf de Middeleeuwen nam de bewoning sterk toe. Langs de belangrijkste route (Heuvelstraat-Zomerstraat) groeide de bebouwing uit tot een dichtbebouwde nederzetting die zich uiteindelijk ontwikkelde tot het bestuurlijke en religieuze centrum van de stad.

Het uiterste zuidoosten van het plangebied, ter hoogte van het huidige Piusplein, bleef vanwege de drassige omstandigheden tot ver in de negentiende eeuw onbebouwd.

3.2 Archeologie

3.2.1 Meldingen en waarnemingen

In Tilburg zijn voor een stad van een dergelijke omvang relatief weinig archeologische vondsten bekend. De meeste hiervan zijn bovendien afkomstig uit de (voormalige) beekdalen zoals van de Leij, de Donge, de Katsbogte en de *Korvelse Waterloop*²⁴.

Hoewel het vaststaat dat het plangebied al zeer lang bewoond, dan wel gebruikt wordt, en het sinds de Middeleeuwen min of meer als het 'centrum' van de stad fungeerde, zijn er uit het plangebied en de directe omgeving slechts enkele ARCHIS-waarnemingen bekend²⁵.

²³ Voor de opgraving van het jachtkamp, zie Kleij 1993.

²⁴ Dit wordt mogelijk verklaard door het gebruik van beekdalen. Beekdalen bleven langer 'marginale' landbouwgronden waar van minder intensievere bodembewerking sprake was, waardoor de archeologische informatie langer bewaard bleef/blijft.

²⁵ Archeologisch Informatiesysteem (Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek).

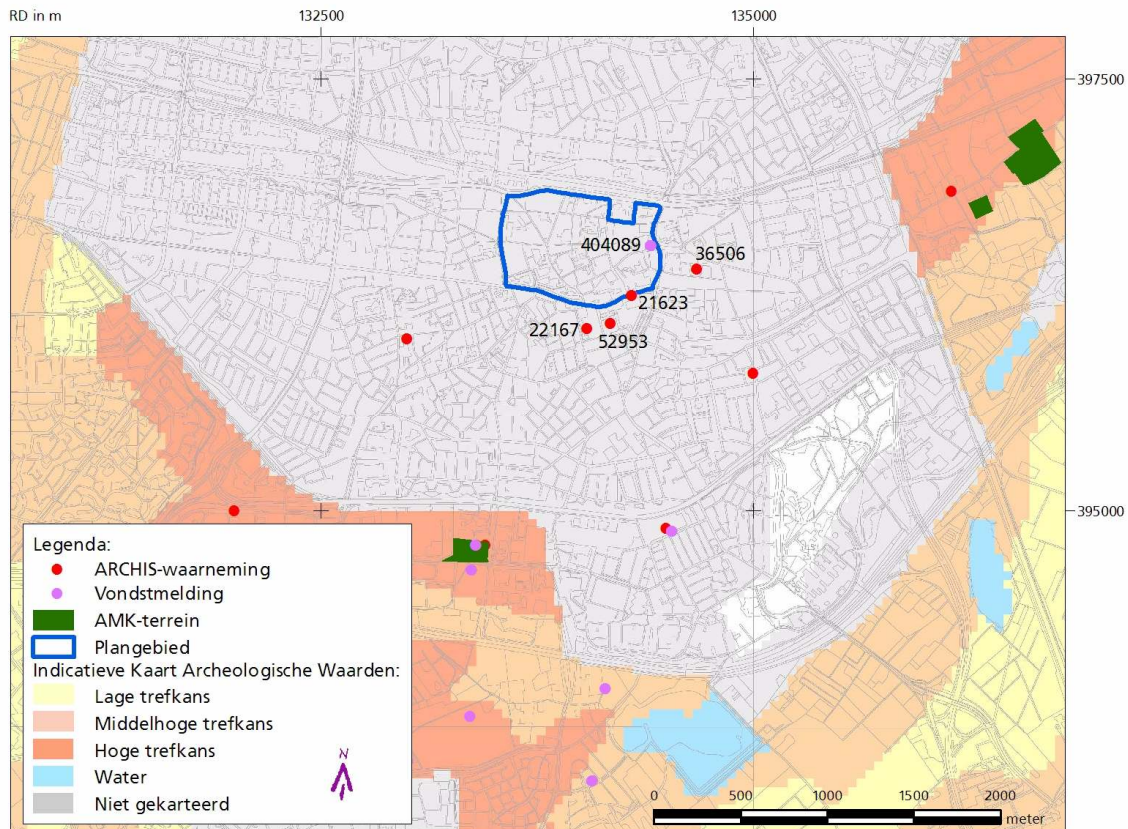

Fig. 6: Het plangebied (in blauw) op de IKAW, met archeologische waarnemingen uit ARCHIS.

Op de Indicatieve Kaart Archeologische Waarde (IKAW) is het plangebied niet gewaardeerd. Extrapolatie van de omliggende, gekarteerde delen geeft echter aan dat er in het plangebied hoogstwaarschijnlijk sprake is van een hoge trekkans. Het plangebied bevindt zich op hetzelfde plateau dat zich vanuit het zuidwesten voortzet naar het noordoosten.

In en direct rond het plangebied is slechts een aantal ARCHIS-waarnemingen bekend. Op de zuidgrens van het plangebied, ter hoogte van de flat De Kattenrug, zijn bakstenen en aardewerkfragmenten uit de Nieuwe Tijd aangetroffen (ARCHIS-waarnemingsnr. 21623). Op de Heuvel, in het oosten van het plangebied, zijn sporen aangetroffen van verschillende ophogingslagen, een waterput en karrensporen die gedateerd worden in de late Middeleeuwen (ARCHIS vondstmelding 404089).

Andere meldingen hebben betrekking op de directe omgeving. Iets buiten het plangebied, ten zuiden van de kerk, is ter hoogte van het huidige Kunstcluster een mesolithisch jachtkamp aangetroffen (ARCHIS-waarnemingsnr. 22167). Ook aan de overzijde van de straat zijn sporen gevonden uit het Neolithicum en Mesolithicum, evenals aardewerk uit de late Middeleeuwen (ARCHISwaarnemingsnr. 52.953, in ARCHIS ook aangeduid als 'vondsten zonder complexnummer 240.749')²⁶. Op zo'n tweehonderd meter ten oosten van het plangebied is aan de Jan Aartestraat een aantal urnen gevonden die dateren uit de bronstijd. Vermoedelijk lag hier een grafveld (ARCHIS-waarnemingsnr. 36506).

Naast deze bron wordt voor Tilburg ook gebruik gemaakt van de Archeologische Waarschuingskaart Tilburg (ARWATI)²⁷ en het databestand van het Regionaal Archief Tilburg (RAT).

²⁶ In ARCHIS wordt hier waarnemingsnr. 52.953 geplaatst. De beschrijving betreft echter een locatie in Oirschot.

²⁷ Archeologische Waarschuingskaart Tilburg (concept).

De ARWATI kent aan het hele gebied een hoge verwachtingswaarde toe. In de database van het RAT zijn in het plangebied diverse vondsten bekend, die zich concentreren langs de belangrijkste (oudste) straten. Aan de Oude Markt is aardewerk uit de zeventiende en achttiende eeuw gevonden evenals een aantal ongedateerde vondsten (b65, b66). Iets verder naar het noorden, langs de Nieuwlandstraat, zijn vondsten gedaan die zijn te dateren in de negentiende en twintigste eeuw (b1, b62, b155, b273, b277). Aan de Stationsstraat (b10, b282) en de Tuinstraat (b236) betreft het postmiddeleeuws aardewerk. Aan de Spoorlaan zijn een (recente) waterput en aardewerk aangetroffen (b58, b61). Uit de omgeving van de Heuvel zijn vondsten bekend uit de zeventiende en achttiende eeuw (b70, b71, b72, b151, b152). In de directe omgeving van het plangebied is op de ARWATI een aantal vondsten opgenomen uit de Nieuwe Tijd en hoogstwaarschijnlijk gerelateerd aan de voormalige wijk Koningswei op de zuidoostelijke grens van het plangebied (b67, b68, b69). Ten zuiden van het plangebied zijn sporen gevonden die een lange periode omvatten van het Mesolithicum (b3) tot na de Middeleeuwen (b3, b9, b140, b222). Tenslotte zijn er drie meldingen bekend (b56, b59, b60) die eveneens dateren uit de Nieuwe Tijd. Ten noordwesten van het plangebied is een recente waterput aangetroffen (b74). De overige meldingen in en rond het plangebied zijn niet gedateerd (b8, b145).

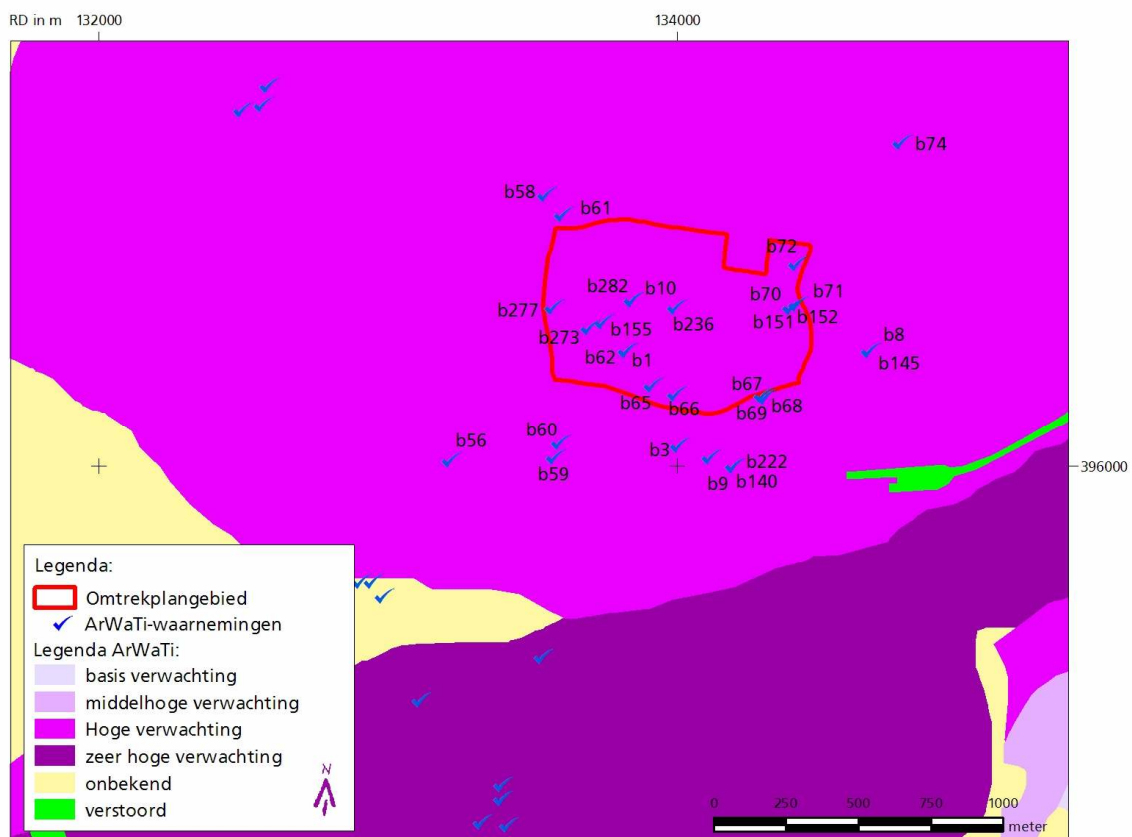

Fig. 7: Het plangebied (in rood) op de Archeologische Waarschuingskaart Tilburg.

3.2.2 Archeologische verwachting

3.2.2.1 Steentijd

In het plangebied zijn (nog) geen resten aangetroffen uit de steentijd. Wel is pal ten zuiden van de Oude Markt, op de grens van het plangebied, een mesolithisch jachtkamp aangetroffen. De locatie, op de hooggelegen uitloper in het beekdal van de *Korvelse Waterloop* waarop ook de Sint-Dionysiuskerk staat,

zal een geschikte plaats zijn geweest in een gebied met een rijk en gevarieerd voedselaanbod. Misschien lag in de omgeving van het beekdal (bij de kerk?) ook een nederzetting maar deze is (nog) niet aangetroffen. Dezelfde landschappelijke situatie zien we overigens ook in het uiterste zuidwesten en noordwesten van het plangebied, nabij de beek *De Soeij*.

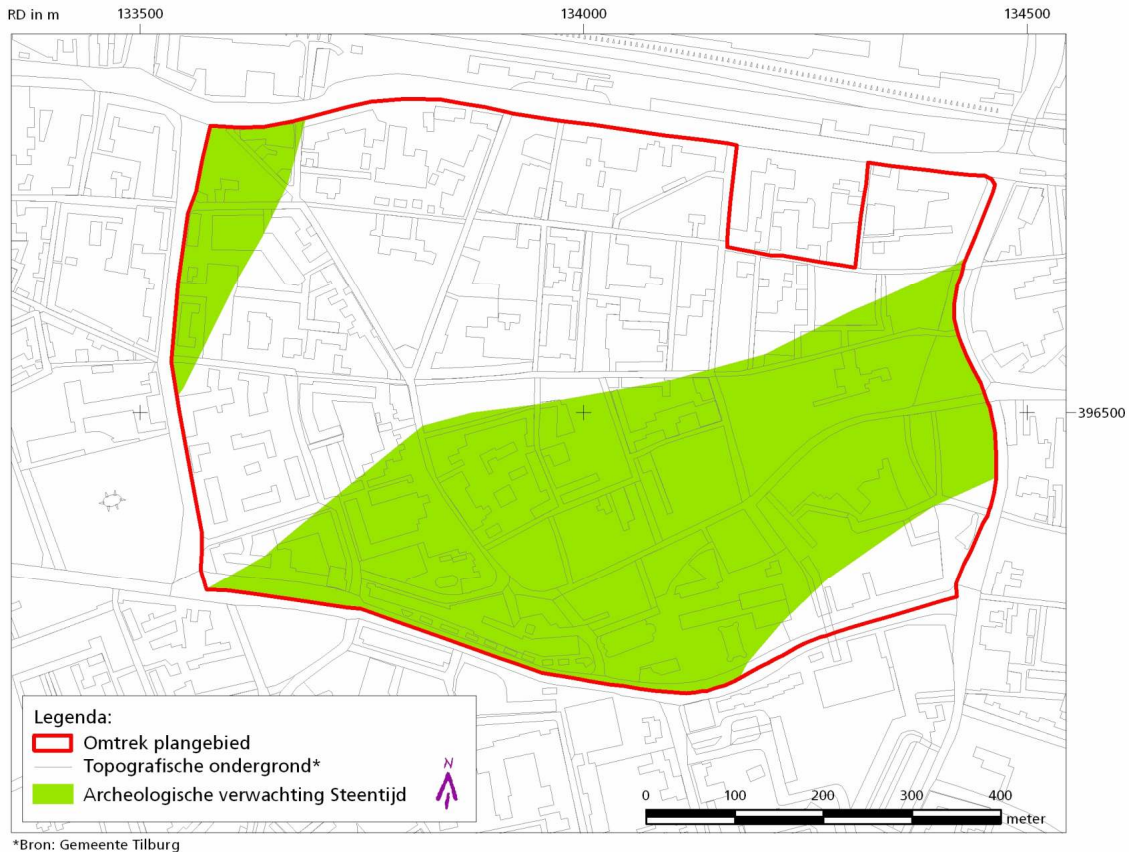

Fig. 8: De archeologische verwachting voor de steentijd in het plangebied (in rood). De hogere gronden langs waterlopen zullen in deze periode belangrijke vestigingslocaties zijn geweest. Langs de zuidgrens liep de *Korvelse Waterloop*, het noordwesten van het plangebied lag nabij de waterloop *De Soeij*.

3.2.2.2 Bronstijd en ijzertijd

De natuurlijke gesteldheid van het plangebied heeft veel overeenkomsten met het gebied ten oosten van de huidige stad, langs het beekdal van de Leij-Voorste Stroom (omgeving Broekstraat-Zandstraat-Heukelom). Evenals in de late ijzertijd en Romeinse periode had men in de bronstijd voor vestiging meestal een voorkeur voor de hoger gelegen gronden bij waterlopen. Vandaar dat hier veel sporen zijn aangetroffen die duiden op een ononderbroken bewoning vanaf de steentijd. Gelet op de identieke omstandigheden langs de zuidgrens van het plangebied en de vondst van bronstijdurnen pal ten zuidoosten ervan (omgeving Jan Aartestraat), kan ook voor het plangebied bewoning gedurende deze perioden worden verondersteld. Gedurende de bronstijd, ijzertijd en Romeinse periode bleef het gebruik van het landschap nagenoeg gelijk en doorgaans is er dan ook een relatie tussen begravingen uit de late ijzertijd en bronstijdgrafheuvels.

Daarnaast is hierboven ook al gewezen op het wegenpatroon dat mogelijk indicaties geeft voor archeologische sporen uit de metaaltijden.

De bronstijdurnen zijn gevonden ten zuidoosten van het plangebied langs een belangrijke route van Oisterwijk naar Tilburg die vanuit het beekdal van de *Korvelse Waterloop* de hogere gronden rond de Heuvel opging. Doorgaans waren de belangrijkste routes in deze periode reliëfgerelateerd. Dat doet vermoeden dat de belangrijkste verbindingsweg in het plangebied (Heuvelstraat-Zomerstraat-Korvelseweg), die evenwijdig loopt aan de oever van het beekdal van de *Korvelse Waterloop*, zeer oud is.

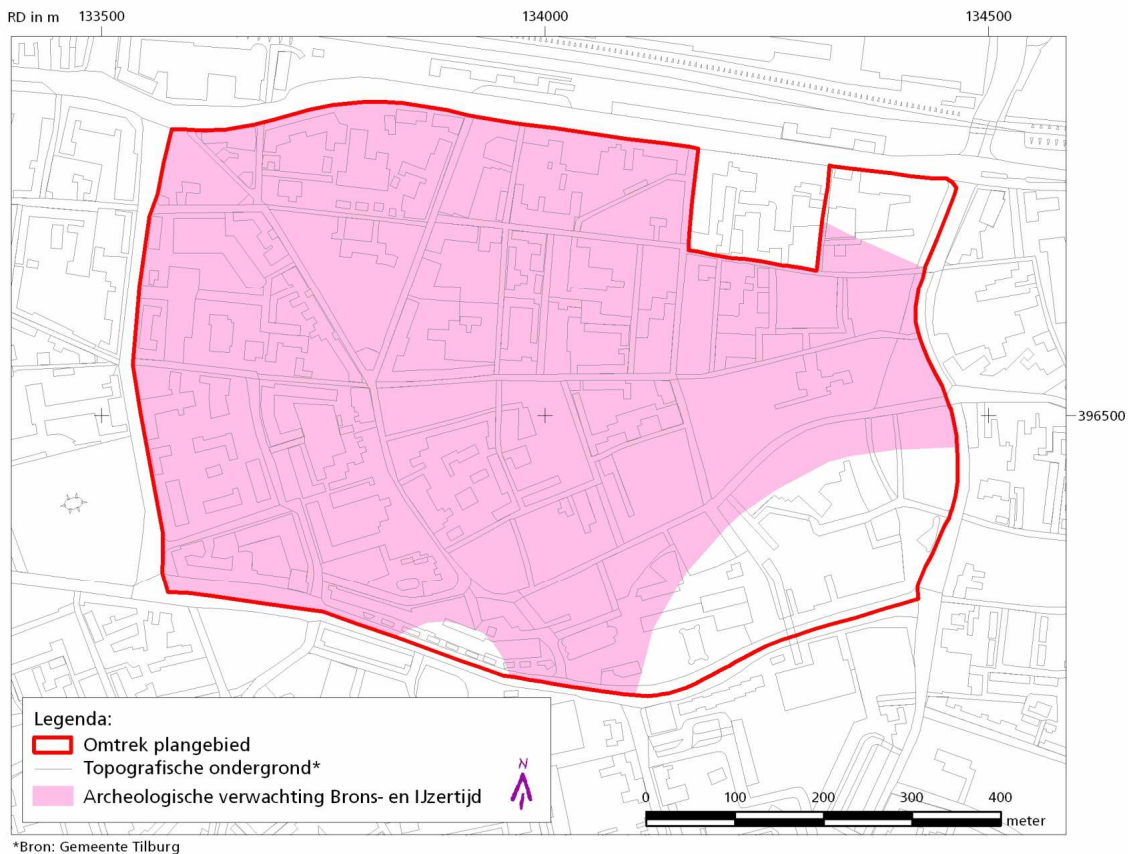

Fig. 9: De archeologische verwachting voor de brons- en ijzertijd in het plangebied (in rood).

3.2.2.3 Middeleeuwen

Over de bewoning in de Middeleeuwen zijn we beter geïnformeerd. De belangrijkste en oudste (beschreven) nederzettingen in het plangebied zijn *Heuvel* en *Kerk* (deze laatste vormt nu de omgeving van de Oude Markt). Beide nederzettingen, verbonden door de Heuvelstraat, maken deel uit van een lang lint van nederzettingen op de overgang van het beekdal van de *Korvelse Waterloop* naar het hoger gelegen, voormalige akkercomplex *De Schijf*. De Nieuwlandstraat, en aansluitend de Noordstraat, die als het ware dwars over de akkers lopen, behoren mogelijk tot een latere fase. Zij markeren globaal de grens tussen het akkercomplex *De Schijf* in het westen en de *Heuvelse Akkers* in het oosten die eigendom waren van de hoeve van de abdij van Tongerlo aan de Heuvel.

In 1310 wordt melding gemaakt van het *Goet ter Rijt* of *Riet*, vernoemt naar de waterloop (rijt) *Korvelse Waterloop*²⁸.

²⁸ Voor het Goet ter Riet of Rijt, zie onder andere Trommelen 1994, p. 216, 227-230.

Het goed, dat van oudsher eigendom was van het geslacht der Giselberten, strekte zich zuidwaarts uit tot aan de beek *De Katsbogten* op de grens met Goirle. De noordgrens werd grotendeels bepaald door het hier gelegen akkercomplex *De Schijf*. Later zou het gebied worden opgedeeld waarna het in de zestiende eeuw nog slechts een klein gebied omvatte tussen de Oude Markt, Zomerstraat, Nieuwstraat en Oudedijk. De exacte ouderdom is niet bekend, hoewel Trommelen een ontstaan in de vroege Middeleeuwen suggereert.

In het noordoosten van het goed stond een domaniale kapel gewijd aan Sint Dionysius²⁹. De exacte ouderdom van de kapel is niet bekend. Steijns wijst op het feit dat het patronaat van Sint-Dionysius vaak voorkomt in de buurt van Karolingische goederen, en legt daarbij een mogelijk verband met de vroegere heren van Tilburg (de Giselberten, eigenaar van het *Goet ter Rijt*) die hun Karolingische huisgoed te Pietrebais, ten zuiden van Leuven, hadden³⁰. Trommelen dateert de oudste kerk rond 1150, zonder hiervoor echter een bron te geven³¹. Zeker is wel dat de parochie Tilburg voor het eerst wordt vermeld in 1232³².

Vanwege het belang van de kapel en de relatie met het goed van de heren van Tilburg, werd de kapel in 1264 verheven tot parochiekerk van Tilburg. In 1430 werd begonnen met de bouw van een nieuwe kerk die in onder andere in 1595 echter ernstig te lijden had van brand. In 1597-1605 volgde het herstel. In 1826 werd de middeleeuwse kerk met uitzondering van de toren gesloopt en werd de huidige kerk gebouwd. De kerk, die werd gebouwd op een verhoging die uitstak in het beekdal van de *Korvelse Waterloop*, staat op de rand van het plangebied.

Door de aanwezigheid van de (parochie-)kerk en het goed van de heren van Tilburg, groeide het gebied rond de Oude Markt en de kerk uit tot de belangrijke nederzetting *Kerk* (vermeld 1407) waar een tijdlang niet alleen het religieuze, maar ook het bestuurlijke centrum van het latere Tilburg was gevestigd. De kerk heeft zelfs enige tijd gefunctioneerd als raadhuis³³.

Vanaf de vijftiende eeuw komen we regelmatig meldingen tegen van bebouwing rondom de kerk. Behalve uit woonhuizen bestond deze ook uit onder andere een herberg (1531), een boerderij (1539) en *d'Oude School* (1630) die op het kerkhof stond. Vlakbij de school, in het beekdal van de *Korvelse Waterloop*, lagen ook de *Schoolwijken* (vermeld 1636)³⁴.

Heuvel, Heuvelstraat en Kerk

De oudste vermelding van de Heuvel dateert uit 1385 als sprake is van een huis en hof aan de Heuvel (omgeving Juliana van Stolbergstraat). Ook in 1394 is er sprake van een huis aan *Die Hoeve*³⁵. Overigens is de nederzetting Heuvel mogelijk ouder omdat in de directe nabijheid een grafveld ligt (Jan Aartestraat) en de Heuvel van oudsher een knooppunt is van belangrijke wegen.

Het is niet duidelijk waaraan de Heuvel zijn naam ontleend. 'Heuvel' kan verwijzen naar een verhoging in het landschap (gezien vanuit het zuidoosten), maar kan ook zijn ontleend aan 'hovel', de aanduiding voor een kleine groep boerderijen.

²⁹ Domaniale kerk: eigen kerk van de lokale heer, in dit geval van het *Goet ter Rijt*.

³⁰ Voor de geschiedenis van de kerk, zie onder andere Steijns 1990.

³¹ Trommelen 1994, p. 59. Hij verwijst hierbij naar Steijns 1984 die dit jaartal echter niet vermeldt.

³² Steijns 1986.

³³ Zie hiervoor onder andere Trommelen 1994, p. 309-313 en Van Dijk 2001, p. 8-9.

³⁴ Trommelen 1994, p. 311, 319.

³⁵ Voor de Heuvel, zie onder andere Trommelen 1994, p. 56-58, 60, 281-285.

Er is dus al relatief vroeg sprake van bebouwing aan de Heuvel, die zich in de loop van de zestiende eeuw begon te verdichten. Overigens bleef de oostzijde van de Heuvel nog lang onbebouwd. Hier begon de *gemeint Die Leemkuijlen*. Rond 1700 waren zowel de Heuvel als het verlengde daarvan (Korte Heuvel) geheel bebouwd en vormden zij, samen met *Kerk*, het dichtstbevolkte deel van de latere stad Tilburg.

Dat de Heuvel van oudsher een belangrijke locatie was op een kruising van wegen, blijkt uit het feit dat zich hier in de zestiende eeuw een aantal herbergen bevond (*Herberg Inden Hart*, *Herberg inden Wildeman* en de *Herberg Inden Vos ende Craen*) en de woonhuizen van schouten en drossaards.

Daarnaast bevond zich aan de Heuvel, ter hoogte van de Tuinstraat, ook een hoeve van de abdij van Tongerlo (*Hoeve aen de Hovel*, 1530) waartoe het achterliggende gebied de Heuvelse Akkers behoorde.

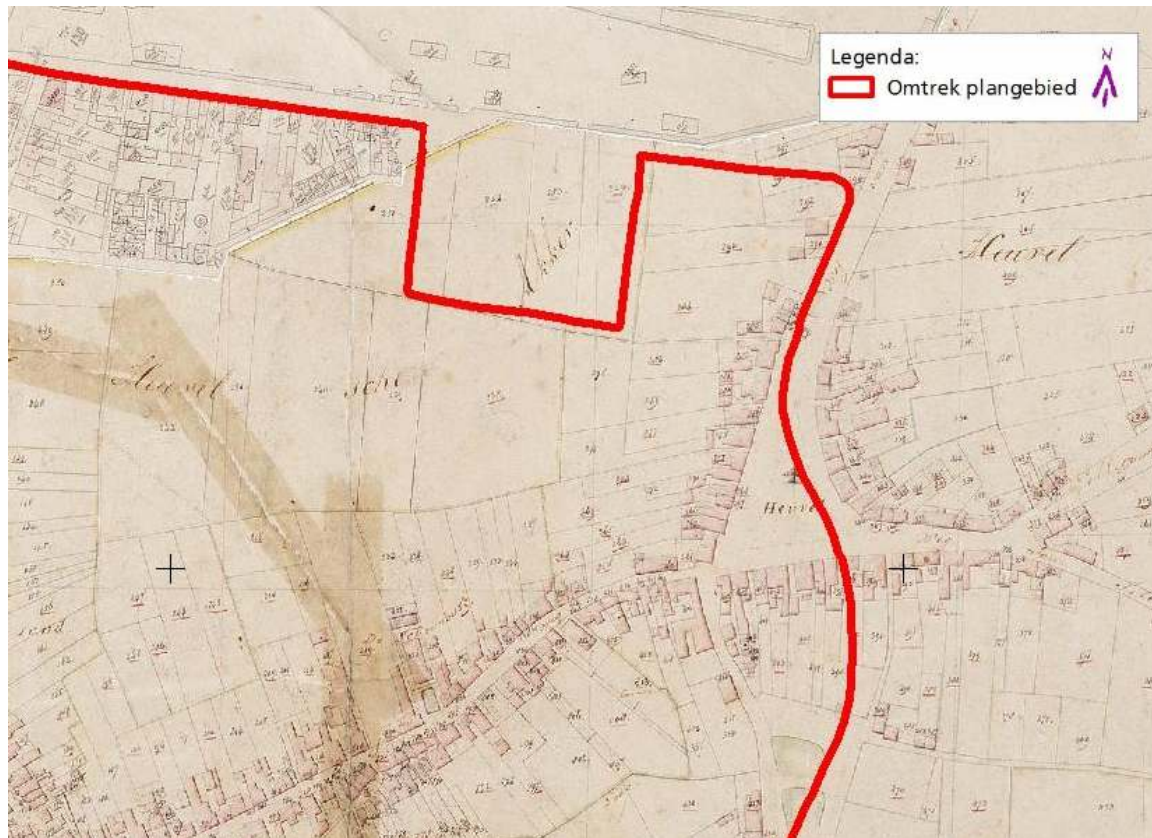

Fig. 10: Detail uit het minuutplan van circa 1830 met de omgeving van de Heuvel. Rond 1830 waren alle zijden van de Heuvel bebouwd. Vanaf het driehoekige plein liep de Heuvelstraat naar het zuidwesten, richting de nederzetting *Die Kerk* (nu Oude Markt).

Vanaf de nederzetting *Kerk* liep de Heuvelstraat naar het noordoosten, richting de *Heuvel* (vermeld 1385). Deze straat, volgens Trommelen een Romeinse of zelfs oudere route, was in de zestiende eeuw al redelijk dicht bebouwd. Trommelen beweert dat de meeste bebouwing zich toen langs de noordzijde van de weg bevond, maar de kaarten van Diederik Zijnen (1760, fig. 3) en Hendrik Verhees (1792) laten zien dat de meeste bebouwing aan de zuidzijde van de straat stond³⁶. Dit lijkt ook waarschijnlijker, omdat het gebied ten noorden van de Heuvelstraat tot in de zeventiende eeuw eigendom was van de abdij van Tongerlo en pas later vrijkwam voor bebouwing.

³⁶ Trommelen 1994, p. 58.

Doordat het zwaartepunt van de bebouwing zich langs de zuidzijde bevond, op de overgang naar het beekdal van de *Korvelse Waterloop*, heeft de Heuvelstraat het karakter van een beekdalnederzetting (zie fig. 8 en 9). Het deel van de Heuvelstraat nabij de Oude Markt was ook vanouds dichtbebouwd.

Fig. 11: Detail uit het minuutplan van circa 1830 met de omgeving van de Oude Markt, de vroegere nederzetting Kerk. Linksboven ligt de Nieuwlandstraat, links loopt de Zomerstraat en rechts de Heuvelstraat. In rood de grens van het plangebied.

Nieuwlandstraat-Noordstraat

Vanaf *Kerk* (Oude Markt) liep een oude verbindingsweg naar het noorden, richting de nederzetting *De Veldhoven* (nu Wilhelminapark). De slingerende weg is nu bekend als Nieuwlandstraat met in het verlengde daarvan de Noordstraat die aansluit op de Gasthuisring.

Over de ouderdom van deze straten is niets bekend. De naam 'Nieuwland' duidt op een nieuwe ontginning ten opzichte van een al bestaande, vermoedelijk het (zeer oude) akkercomplex *De Schijf* of mogelijk de *Heuvelse Akkers*. De Noordstraat wordt voor het eerst vermeld in 1536 en ook het gebied rond het noordelijke deel van de straat wordt aangeduid als *Noordhoek*. In het uiterste noordoosten van het plangebied, aan het einde van de Noordstraat, vinden we ook het toponiem *Het Dorneken* dat al in 1336 wordt vermeld. Het toponiem verwijst naar de *Doornenboom*, hoogstwaarschijnlijk een slagboom bij het *Dorenstuc* die diende om vee van de weilanden en akkers af te houden.

Opvallend is verder dat de lijn Nieuwlandstraat-Noordstraat precies de scheiding markeert tussen het akkercomplex *De Schijf* in het westen en *De Heuvelse Akkers* in het oosten die eigendom waren van de abdij van Tongerlo.

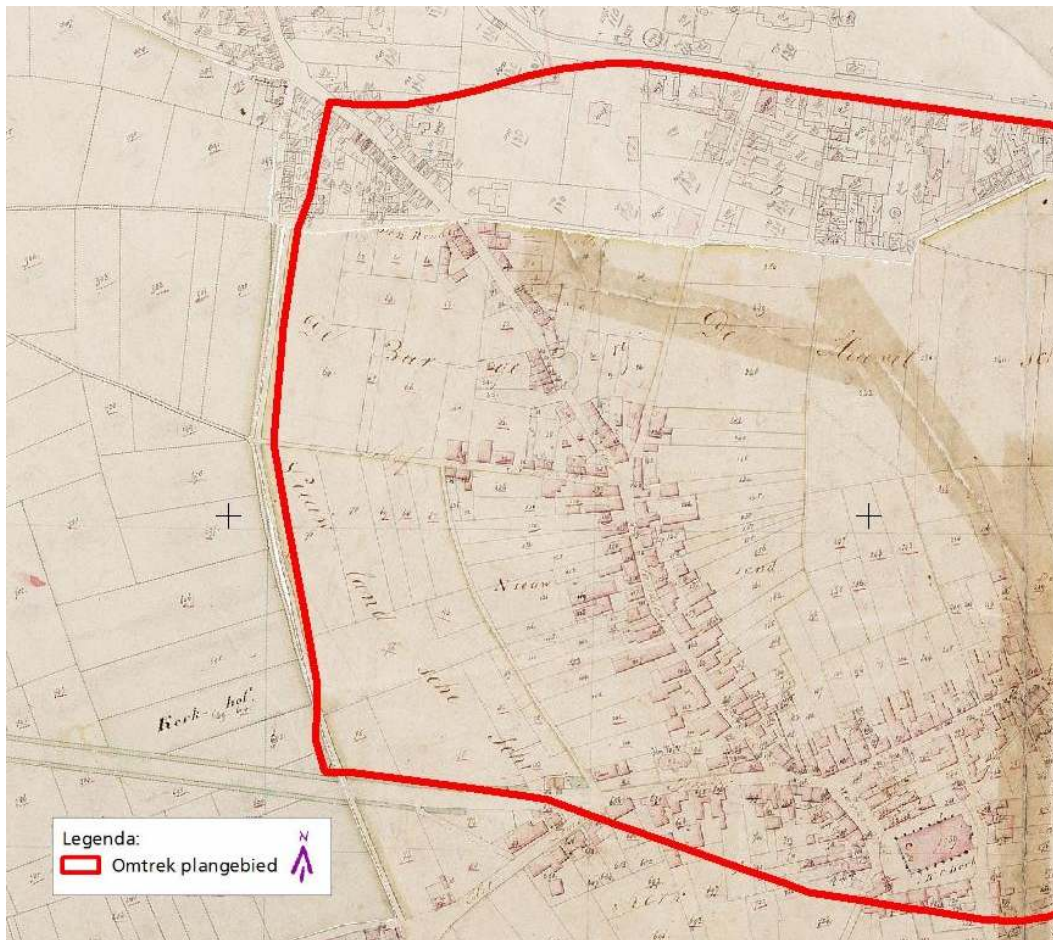

Fig. 12: Detail uit het minuutplan van circa 1830 met Nieuwlandstraat en Noordstraat. Langs de Nieuwlandstraat stond al in de Middeleeuwen bebouwing. De Noordstraat, die in het verlengde lag, bleef spaarzamer bebouwd. In rood de grens van het plangebied.

't Ven

In het uiterste zuidoosten van het plangebied, pal ten zuiden van de Heuvel, ligt 't Ven, het tegenwoordige Piusplein. Een echte nederzetting lijkt hier niet te zijn geweest, hoewel 't Ven al wel in de veertiende eeuw werd vermeld als (onderdeel van) een goed. In 1535 is sprake van bebouwing aan de noordzijde van 't Ven, langs de zuidzijde van de Heuvel. Op de kaart van Zijnen (1760) is ook bebouwing zichtbaar aan de oostzijde, bestaande uit een woonblok met een aantal kleine woningen. Deze woonhuizen komen ook voor op een huizenregisterkaart uit 1737³⁷. 't Ven was oorspronkelijk onderdeel van de gemeent *Kerckven*.

³⁷ Deze kaart bevindt zich in de collectie van het Regionaal Archief Tilburg, Huizenregisterkaarten, map 1, Gemeente Tilburg, wijk Kerk en Heuvel (calque en lichtdruk), 1737.

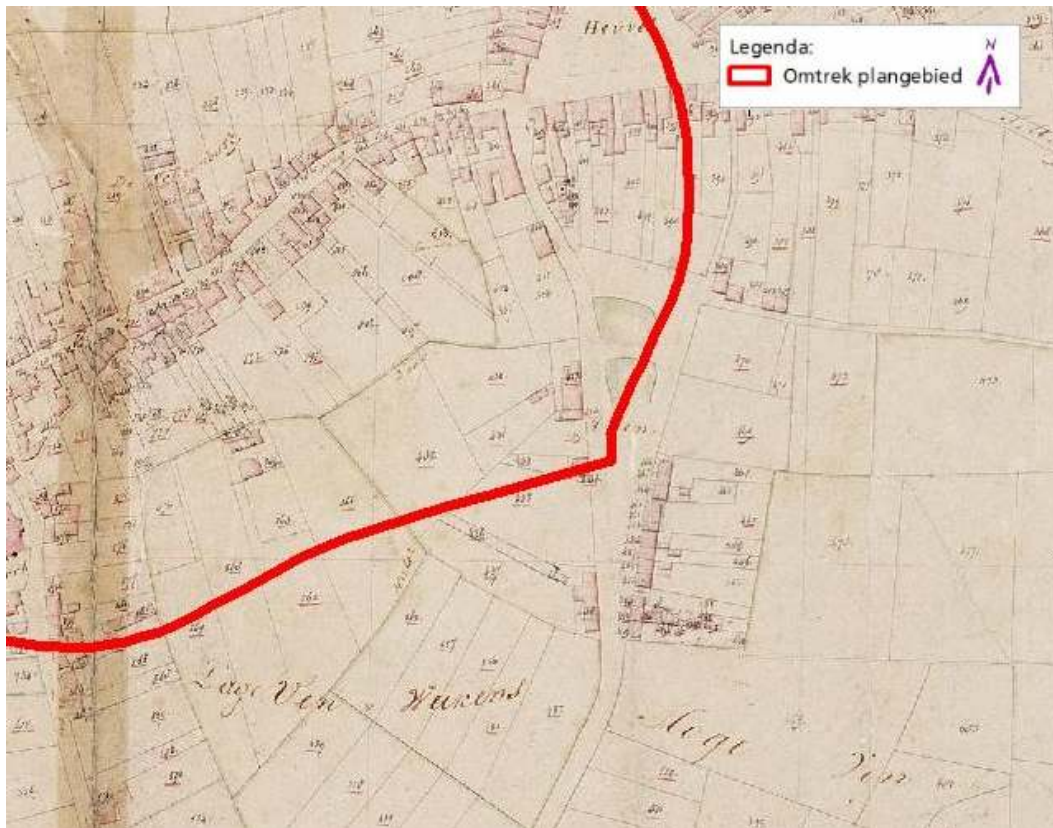

Fig. 13: 't Ven (omgeving Piusplein) op het minuutplan uit circa 1830.
In rood de grens van het plangebied.

De situatie uit circa 1750 komt waarschijnlijk vrij nauwkeurig overeen met die van de (late) Middeleeuwen. Dit wordt ondersteund door schriftelijke bronnen waarin al vroeg sprake is van bebouwing langs de belangrijkste straten. De meeste toponiemen in dit gebied, die soms verwijzen naar de plaatselijke toestand, komen ook al voor in de vijftiende eeuw, hoewel enkele al in de veertiende eeuw worden vermeld. Ook deze geven informatie over het toenmalige aanzien van het plangebied.

Gelet op de gangbare ontwikkeling waarbij nederzettingen na de vroege Middeleeuwen verschuiven naar de randen van de akkers, is er een reële kans dat bewoningssporen uit deze periode kunnen worden aangetroffen op de hogergelegen akkergronden (*Heuvelse Akkers*, *De Schijf*). De situatie komt dan enigszins overeen met die in het beekdal van de Lei/Voorste Stroom ten oosten van het Wilhelminakanaal.

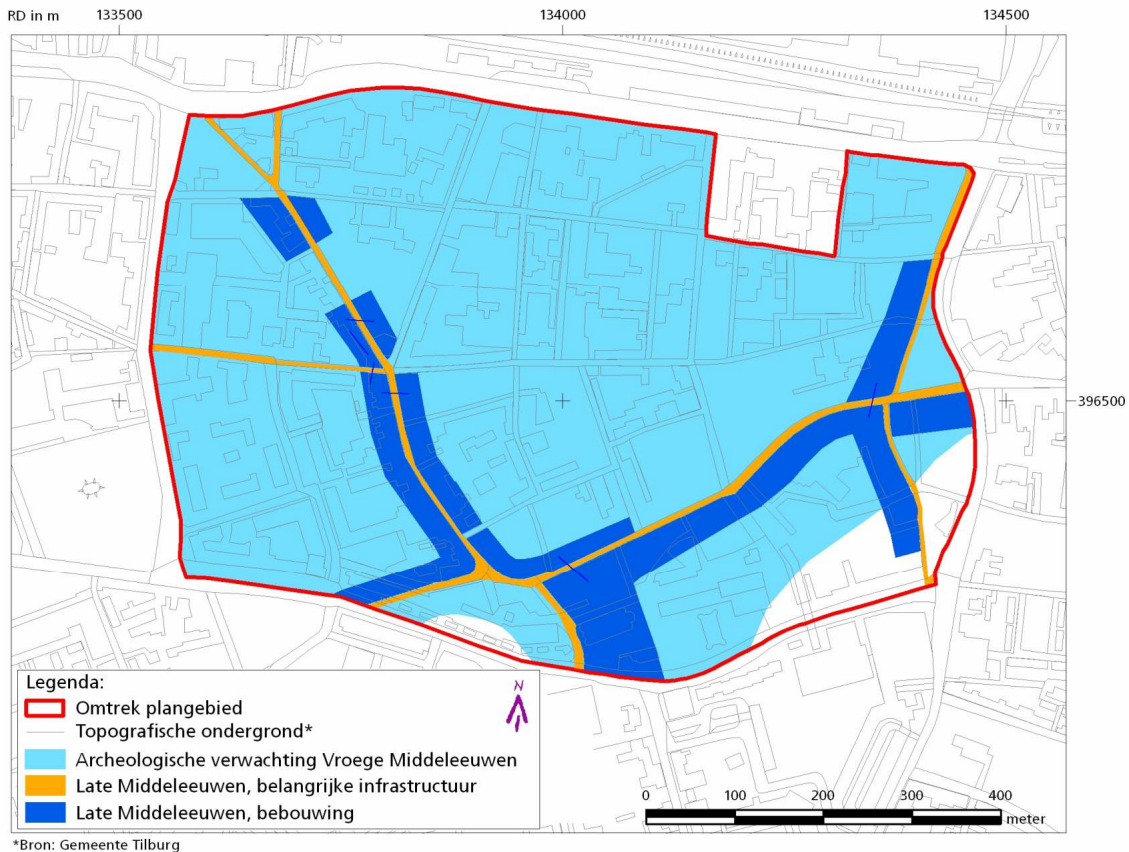

Fig. 14: Archeologische verwachting in het plangebied voor de Middeleeuwen.

3.2.2.4 Nieuwe Tijd

Op grond van de beschikbare gegevens is een goed beeld te krijgen van de archeologische verwachtingswaarde voor de Nieuwe Tijd. De beschikbare bronnen, waaronder de kaart van Diederik Zijnen uit 1760, kadastrale minuutplans uit circa 1830 en de beschikbare bebouwings- en (lucht-) foto's leveren ruim voldoende en gedetailleerde informatie over de aanwezigheid van archeologische sporen uit deze periode. Uit deze gegevens blijkt dat al vanaf de Middeleeuwen sprake is van bebouwing in het plangebied, zij het uitsluitend langs de belangrijkste straten (Heuvel, Heuvelstraat, Nieuwlandstraat, Noordstraat).

In de loop van de negentiende eeuw werd het nog open akkergebied van de *Heuvelse Akkers* grotendeels bebouwd. De bouwactiviteiten maakten deel uit van de aanleg van een 'stationswijk' tussen het in 1863 geopende station en de nederzettingen *Kerk* en *Heuvel*. Als eerste werden de door de gemeente aangelegde straten bebouwd (Stationstraat, Willem II-straat) met 'statige herenhuizen'. Vervolgens verrees langs de tussenliggende wegen en paden een gemêleerde bebouwing, vaak als particulier initiatief. Een deel van de open terreinen tussen de straten werd opgevuld met grote fabriekscomplexen zoals op het Pieter Vredeplein.

In de naoorlogse periode werd onder andere het centrum van Tilburg ingrijpend gewijzigd. Dit betreft met name het zuidoostelijke deel van het plangebied. Hier werden grote doorbraken gemaakt in de bestaande structuren waarbij onder andere de negentiende-eeuwse wijk *Koningswei* achter het paleis-raadhuis geheel werd gesloopt.

Grote bouwwerken, waaronder het stadhuis, de flat De Kattenrug en later de Emmapassage, en een volledig nieuwe infrastructuur (Paleisring-Schouwburgring) gaven dit deel van de stad een nieuw aanzicht maar betekende ook een ernstige verstering van de bodem.

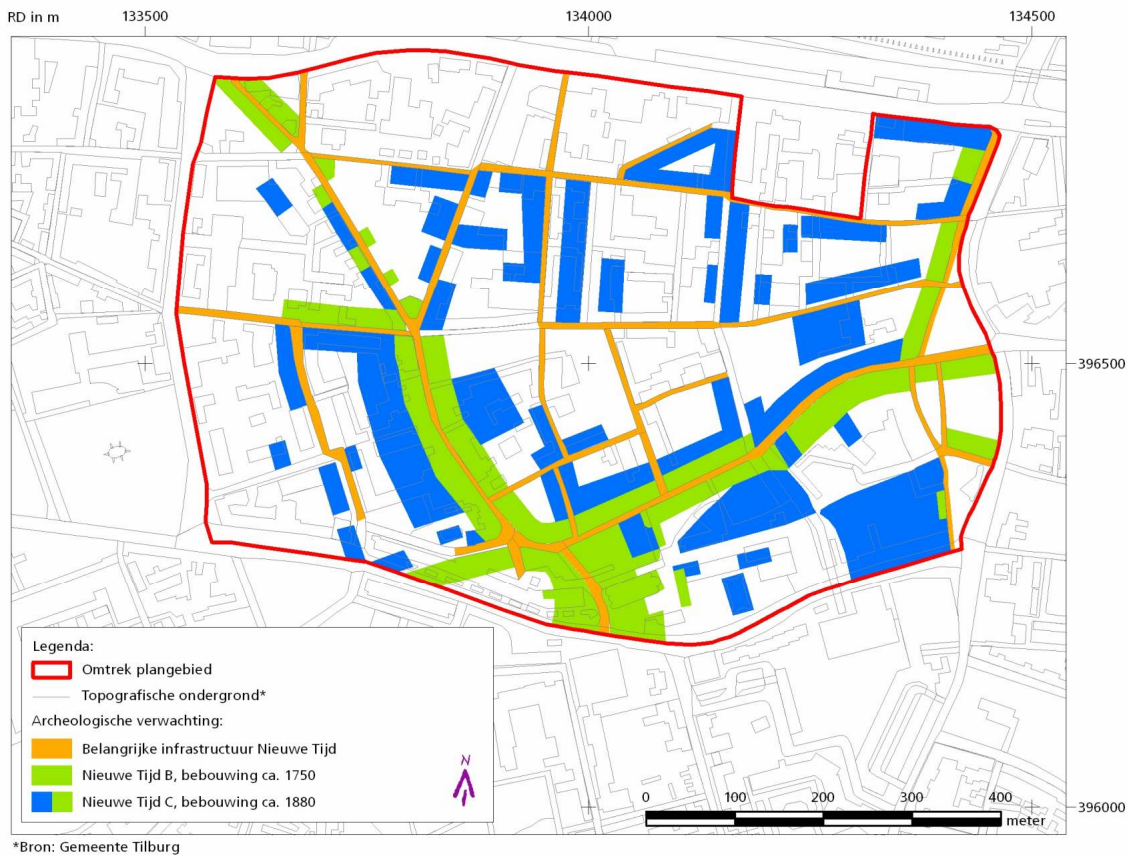

Fig. 15: Archeologische verwachting in het plangebied voor de Nieuwe Tijd.

3.2.3 Versterking

Het spreekt vanzelf dat een gebied in een dichtbevolkte stad als Tilburg lokaal sterk verstoord kan zijn. De vraag is echter in hoeverre het gebied op macroniveau wel of niet is verstoord. Voor het plangebied kunnen globaal delen worden aangeduid die zodanig zwaar verstoord zijn dat het bodemarchief er vernietigd is. Ook zijn er zones aan te geven waar dit juist niet het geval is. Hiervoor is een aantal uitgangspunten geformuleerd waaronder de bouwdata van de bebouwing. De bouwdata zijn tijdens een eerder onderzoek geïnventariseerd. Dit onderzoek fungeerde mede als uitgangspunt³⁸.

Tot circa 1860 was een groot deel van het plangebied niet of nauwelijks verstoord door grootschalig grondverzet en/of bebouwing. Dat veranderde met de aanleg van de wijk Heuvelse Akkers op de voormalige akkergronden van de abdij van Tongerlo (na 1860). In het zuidoostelijke deel van het plangebied werd later de wijk Koningswei aangelegd (na 1890). Ingrijpender echter was de sloop van dezelfde wijk rond 1965 en de daaropvolgende herinrichting van dit deel van het plangebied.

³⁸ Ijzerman-Van Spréw. N.B.: op de kaart ontbrak een groot deel van de (bebouwing op de) binnenterreinen en of aanbouwen, een deel van de bebouwing in het plangebied was niet gekarteerd.

De bestaande infrastructuur werd hierbij ingrijpend gewijzigd, onder door de aanleg van de Schouwburgring en Paleisring, en er verrees veel grootschalige nieuwbouw (omgeving Koningsplein-Stadhuisplein-Emmapassage). Een andere grote ingreep is de recente herontwikkeling en -inrichting van het Pieter Vredeplein.

De delen die onderhevig zijn geweest aan naoorlogse en/of deels recente, ingrijpende en grootschalige veranderingen, zijn daardoor grotendeels zwaar verstoord. Deze projecten gingen gepaard met grootschalig grondverzet. De bebouwing wordt gekenmerkt door een of meer ondergrondse verdiepingen, parkeergarages en/of zware funderingen. Het betreft met name het hierboven beschreven gebied in het zuiden en oosten van het plangebied (globaal tussen Pieter Vredeplein en Willemsplein). Ook in het zuidwesten (omgeving Schoolstraat-Noordhoekring) is na circa 1960 forse nieuwbouw opgetrokken. Een dergelijke zware verstoring is op de verstoringkaart aangegeven in donkergrijs. Indien het vermoeden bestaat dat de verstoring minder diep steekt maar verdere gegevens over bijvoorbeeld bouwgeschiedenis of bouwwijze ontbreken, is deze categorie bebouwing aangegeven in lichtgrijs. Het betreft een klein aantal individuele gebouwen in het plangebied.

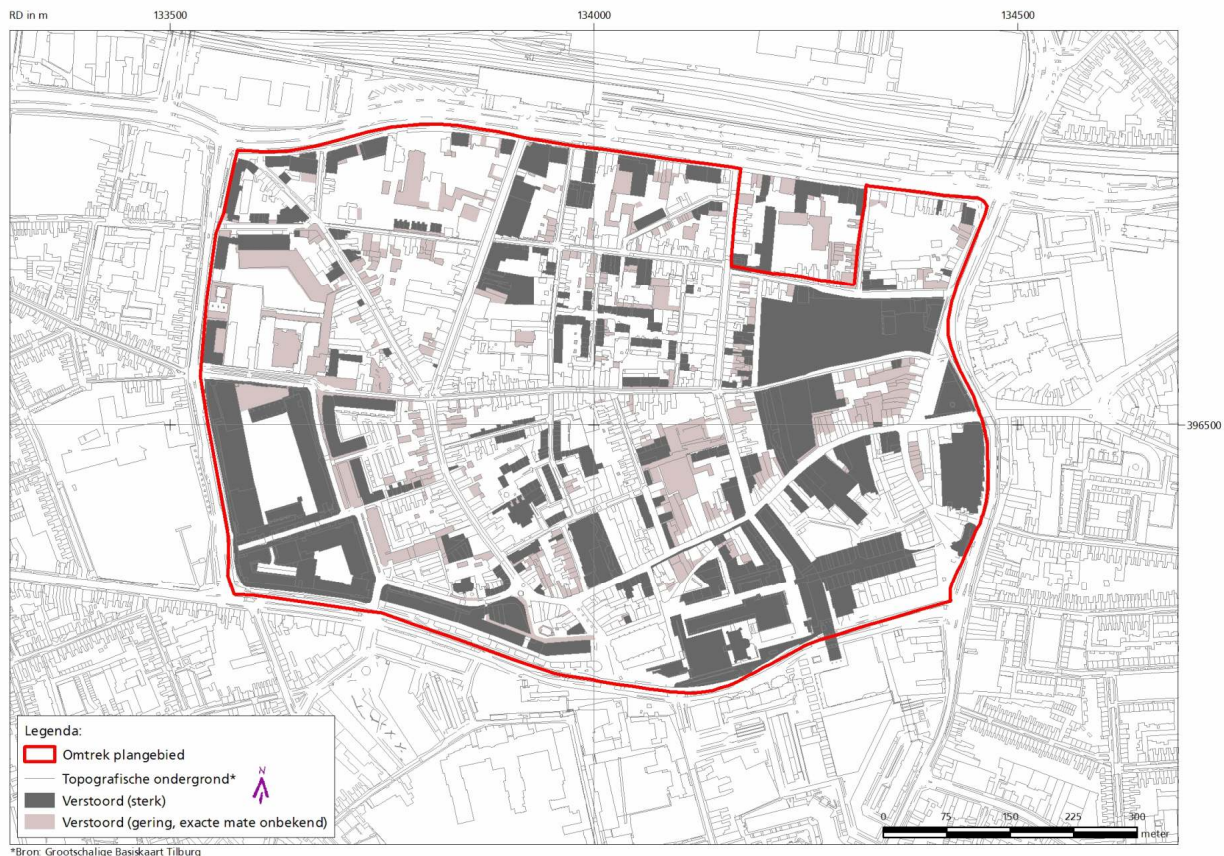

Fig. 16: Locaties in het plangebied die sterk of gering zijn verstoord.
In de meeste gevallen is de verstoring het gevolg van naoorlogse, grootschalige ingrepen en/of nieuwbouw.

De overige bebouwing langs de straten dateert uit verschillende perioden. De oudste bebouwing, die mogelijk nog dateert uit de achttiende eeuw (Nieuwlandstraat, Heuvelstraat), zal vanzelfsprekend door de gehanteerde bouwmethoden minder verstoring tot gevolg hebben gehad dan recente bouw. Doorgaans zijn de oudere gebouwen minder diep en/of zwaar gefundeerd.

Een steekproef naar de verstoring van bebouwing in een deel van het plangebied toonde dit aan, evenals een onderzoek naar de bouwgeschiedenis van bebouwing langs de Nijverstraat in Tilburg³⁹. Uit beide onderzoeken bleek onder andere dat de bodem bij bebouwing tot circa 1930 doorgaans niet dieper is verstoord dan tot 60 à 80cm –mv. terwijl het esdek er veel dikker is. Ook werden de vloeren in deze huizen meestal niet diep uitgegraven en/of liggen direct op 'het zwarte zand'. Deze woningen staan vooral langs de oude straten van de wijk Heuvelse Akkers. Vanzelfsprekend zal de fundering van de grotere huizen, waaronder de tweelaagse herenhuizen langs de belangrijkste straten in het plangebied, meer verstoring hebben veroorzaakt dan de eenvoudige, veelal eenlaagse middenstandswoningen, hoewel ook deze fundering niet erg diep ging. Overigens zijn veel huizen voorzien van een kelder die echter meestal niet erg groot was. De verstoring onder deze bebouwing is dus meestal gering. Deze categorie bebouwing is op de verstoringkaart aangeduid met oranje. Na circa 1930 wordt gebouwd met een diepere fundering, onder andere omdat steeds vaker spouwmuren werden toegepast.

Van de grote, oude fabriekscomplexen in het plangebied, onder andere op het Pieter Vreedeplein, werden meestal alleen de muren gefundeerd. Gelet op de hoogte en de constructie waren deze vermoedelijk dieper gefundeerd dan de gelijktijdig opgetrokken woonhuizen. De vloeren in deze bedrijfshallen waren echter vaak slechts bestraat met onder andere klinkers en direct 'op staal' gelegd. Later werden de vloeren uitgevoerd in beton. Uitgezonderd de aanwezige (smeer-) putten zijn deze vloeren meestal niet apart gefundeerd en mag worden aangenomen dat de verstoring hier beperkt is gebleven. Overigens geldt ook voor de latere grote winkelpanden dat de vloeren hieronder waarschijnlijk in slechts geringe mate zijn verstoord. Deze categorieën zijn aangegeven in oranje en/of lichtgrijs.

Delen die (voor zover bekend) altijd onbebouwd zijn gebleven, zijn hoogstwaarschijnlijk niet of nauwelijks verstoord. Het betreft doorgaans de (binnen-)terreinen tussen of achter de verschillende bouwblokken langs de straten. Hier geldt dat het opgebrachte esdek (vanaf de Middeleeuwen) er voor heeft gezorgd dat onderliggende lagen zijn beschermd. De late Middeleeuwen lieten enkele belangrijke landbouwkundige vernieuwingen zien. Zo werden aan het begin van de dertiende eeuw nieuwe ploegtechnieken ontwikkeld en ontstond het systeem van de zogenaamde potstallen. In verdiepte stallen werden mest en urine opgevangen en vermengd met gras- en heideplaggen waarna het mengsel werd uitgereden op de akkers. Dit systeem van bemesting, dat zo'n zes eeuwen in gebruik is geweest, resulteerde in een ter plaatse soms dik ophogingspakket, het zogenaamde esdek. Meestal liggen de esdekken op dekzandruggen rond dorps- en andere woonkernen. Vanuit archeologisch oogpunt zijn esdekken van groot belang omdat zij de onderliggende oudere cultuurlagen afdekken en daardoor beschermen. Uit het onderzoek blijkt dat bijna het gehele plangebied nog tot deze categorie behoort. De hoogstwaarschijnlijk nog onverstoorde delen van het plangebied zijn aangeduid in groen.

Tenslotte is er nog een categorie die aangeeft dat elke informatie over de panden of gebiedsdelen ontbreekt. De verstoring is dan ook onbekend en aangegeven in blauw. In een enkel geval is geconstateerd dat de aanwezige bebouwing op geen enkele kaart is aangeduid. In dat geval is de locatie van het object indicatief aangegeven door middel van een blauw-wit gearceerd vlak.

De delen die wit zijn betreffen belangrijke infrastructuur waarvan wordt aangenomen dat deze door de aanleg van riolering en/of kabels en leidingen is verstoord.

³⁹ Biggelaar 2001; Van Dijk 2001b.

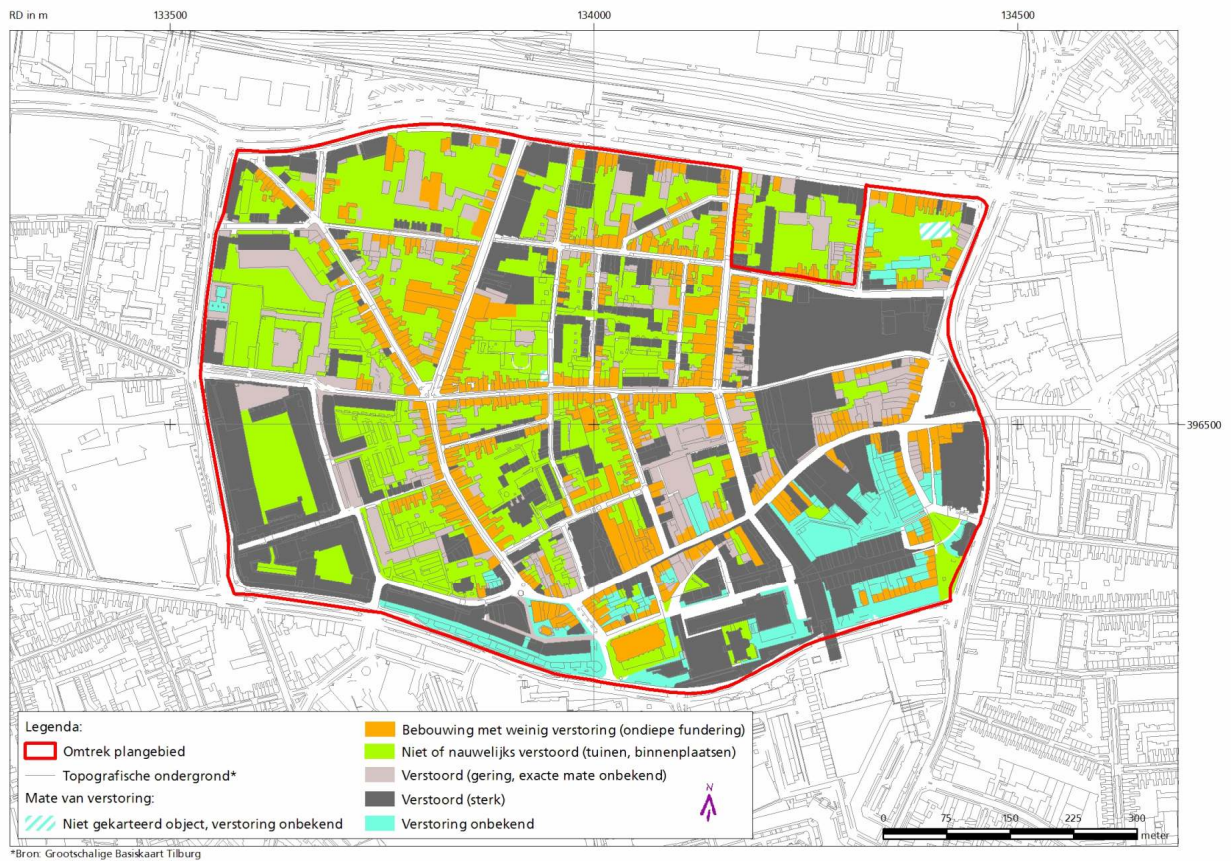

Fig. 17: Indicatieve verstoringkaart van het plangebied.

Een deel van het plangebied is verstoord door grootschalige ingrepen zoals de aanleg en sloop van de wijk *Koningswei* en de naoorlogse herinrichting. Onder bebouwing tot circa 1920 is sprake van ondiepe funderingen; na circa 1920 zijn deze dieper aangelegd met vermoedelijk meer verstoring. Een deel van het plangebied (groen, parkeren) is waarschijnlijk niet of nauwelijks verstoord, van een klein deel is de mate van verstoring niet bekend (blauw).

4 Literatuur

- Archeologie in Tilburg *Archeologie in Tilburg en omgeving, 1980-1982*. Verslag van het oudheidkundig centrum 'De Oliemeulen' tussen 1 juli 1980 en 1 januari 1983, Tilburg 1983.
- ARCHIS *ARCHIS-database*, Amersfoort 2002 (www.archis.archis.nl).
- Arts 1999 'Ritueel en de eerste boeren in Tilburg', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 17 (1999), nr 3, p. 92-93.
- Arts 2001 'Landschap en bewoning in Tilburg en omgeving. Van de oude steentijd tot de late Middeleeuwen', in: *Gorisse 2001*, pp. 20 – 44.
- Bakker 1989 H. de Bakker en J. Schelling, *Systeem van bodemclassificatie voor Nederland, De hogere niveaus*, Centrum voor Landbouwpublicaties en Landbouwdocumentatie, Wageningen 1989.
- Biggelaar 2001 F.T.A.M. van den Biggelaar, *Pieter Vreedeplein. Standaard Archeologische Inventarisatie*, Tilburg 2001 (Bilan-rapport 2001-2)
- De Boer 2004 E. de Boer, J. Hoevenberg, *Tilburg – Bisschop Zwijsenstraat (TDMS). Archeologisch en cultuurhistorisch bureauonderzoek*, Tilburg 2004 (Bilanrapport 2004/79).
- Buitenhuis 1991 A. Buitenhuis et al., *Geomorfologische gesteldheid van Midden en Oost Noord-Brabant* (Staring Centrum Rapport 121), Wageningen 1991.
- KNA *College voor de Archeologische Kwaliteit*, KNA, Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (versie 2.0, oktober 2001), Zoetermeer 2001.
- Doevendans 1993 K. Doevendans et al., *Stadsvorm Tilburg, historische ontwikkeling. Een methodisch morfologisch onderzoek*, Eindhoven-Tilburg 1993.
- Dijk 1993 N. Dijk, 'Tilburg-Kunstcluster. Het archeologisch onderzoek van een mesolithisch jachtkamp in de binnenstad van Tilburg', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 11 (1993), nr. 3. p. 56-62.
- Dijk 1994 N. Dijk, 'Duizend jaar cultuurlandschap in beeld. Tilburgse bodem geeft archeologische informatie', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 12 (1994), nr. 3, p. 67-74.
- Van Dijk 2001 J.P.W.A. van Dijk, *Tilburg. Architectuur en stedenbouw in de gemeente Tilburg, 1850-1940*, Zwolle-Tilburg 2001.
- Van Dijk 2001b J.P.W.A. van Dijk, 'Tussen Nijveroord en Besterd: de Nijverstraat', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 19 (2001), nr. 19, p.47-58.
- Van Dijk 2004 H. van Dijk, *Tilburg, Spoorzone, cultuurhistorische verkenning*, Tilburg 2004 (BILAN-rapport 2004/2).
- Fokkens 1991 H. Fokkens N. Roymans (red.), *Nederzettingen uit de bronstijd en de vroege ijzertijd in de lage landen*. Nederlandse Archeologische Rapporten 13, Amersfoort 1991.
- Van Gestel 2002 J. van Gestel, B. van Sprew, F. van den Biggelaar, *Aanvullende archeologische inventarisatie (AAI) Kunstcluster (gemeente Tilburg)*, Tilburg 2002 (Bilanrapport 2000/16)
- Gorisse 2001 C. Gorisse (red.), *Tilburg. Stad met een levend verleden*, Tilburg 2001.

- Hendriks 1988 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'IJzertijd in het Leijdal: wonen en werken aan de boorden van een kabbelende beek', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 6 (1988), nr. 3, p. 87-90.
- Hendriks 1989 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'Archeologisch onderzoek in 'De Tilburgen'. Een poging tot reconstructie van het vroegmiddeleeuwse 'Tilliburgis'. in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 7 (1989), nr 3, p. 88-94.
- Hendriks 1992 J. Hendriks en F. van Nuenen, 'Verschuivende nederzettingen in een geaccidenteerd landschap', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang. 10 (1992), nr 2, p. 37-44.
- Hiddink 2003 H. Hiddink, *Het grafritueel in de Late IJzertijd en Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*. Amsterdam 2003 (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten, 11).
- IKAW *Indicatieve Kaart Archeologische Waarden* (cd-rom, 2^e generatie), Amersfoort.
- Kleij 1993 P. Kleij, H. Peeters en N. Dijk, *Verslag verkennende opgraving "Tilburg-Kunstcluster"*, Tilburg 1993 (ITHO Archeologische Reeks 5).
- Legger 1877 *Legger der Waterleidingen 1869* (met kaart Toestand overeenkomstig den legger der waterleidingen. Opgemaakt in 1877 voor wat betreft legger A/Opgemaakt in 1879 voor wat betreft legger B).
- Legger 1892 *Legger van openbare wegen en voerpaden in de gemeente Tilburg (Ontworpen door B&W op 27 februari 1892, vastgesteld door de gemeenteraad op 5 mei 1892 en goedgekeurd door Gedeputeerde Staten op 8 juli 1892. Gestencilde uitgave bewerkt door R. van Putten)* .
- Van Loon 1984 A.J.A. van Loon, 'Moerenburg de oudste pastorie van Tilburg 1384-1648', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 2 (1984), nr. 3, p. 13-14.
- Nuenen 1986 F. van Nuenen, 'Tilburg: Onderzoek naar de begrenzing van een inheems-Romeinse nederzetting in de Moerenburg (TBMB-86)', in: *Jaarverslag 1986 van de AWN afdeling Midden-Brabant*, p. 97-98.
- Nuenen1986-3 F. van Nuenen, 'Tilburg: Archeologische waarnemingen bij de nieuwbouw van een pharmaceutische industrie bij Het Laar (TBHL-86)', in: *Jaarverslag 1986 van de AWN afdeling Midden-Brabant*, p. 64-75 (met literatuuropgave).
- Peeters 1971 R.M. Peeters, 'Het onderzoek van -De Mesolitische Cultuur te Tilburg-', in: *Historische Bijdragen. Orgaan van de Heemkundekring Tilborgh*, jaargang. 2 (1971), nr. 4.
- Peeters 1978 R.M. Peeters, 'Archeologisch onderzoek in Tilburg en omgeving van 1770-1845', in: *De Lindeboom. Jaarboek 2* (Tilburg 1978).
- Peeters 1987 R. Peeters, *De straten van Tilburg*, Tilburg 1987.
- Peeters 1989 R. Peeters, 'Nieuwe straatnamen', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 7 (1989), p. 20-21.
- Van Putten 2000 R. van Putten, 'Waterlopen in Tilburg. Achtergronden bij het

- ontstaan', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 18 (2000), nr. 2, p. 52-65.
- Schurink 1955 H.J.A.M. Schurink, J.H. van Mosselveld (red.), *Van heidorp tot industriestad : verkenningen in het verleden van Tilburg*, Tilburg 1955.
- Spréw 2002 B. van Spréw, S. Ijzerman, H. van Dijk, *Standaard Archeologische Inventarisatie (SAI) en Cultuurhistorisch Onderzoek (CHO) Schone Leij - een 'Nyeuwe Leye' (gemeenten Tilburg en Goirle)*, Tilburg 2002 (Bilan rapport 2002/28).
- Steijns 1984 G. Steijns, 'Tilburg als parochie van Tongerlo 1232-1832', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 8, nr 3 (1984), p. 6-9.
- Steijns 1986 G. Steijns, 'Nieuwlandstraat-Oude Markt', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 4, nr. 2 (1986), p. 22-26.
- Steijns 1990 G. Steijns, 'De geschiedenis van de parochie Tilburg 't Heike', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 8 (1990), p. 64-75.
- Stoepker 1986 H. Stoepker, *Graven naar het kasteel van Tilburg*, Waalre 1986.
- Ter Schegget 1995 M. ter Schegget, *Het archeologisch onderzoek van het tracé van de Noordoosttangente (Tilburg) 1994. Noodopgravingen*, Tilburg 1995 (ITHO Archeologische Reeks nr. 8.2).
- Ter Schegget 1997 M. ter Schegget, *Een IJzertijd depotvondst te Tilburg-Stappegoorweg 1995*, Tilburg 1997 (ITHO Archeologische Reeks nr. 13).
- Vorselaars 1991 A. Vorselaars, 'De stenen molen op de Logt aan de Noordhoek', in: *Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur*, jaargang 9 (1991), nr. 2, p. 46-49.
- KAARTEN**
- AMK Archeologische monumentenkaart, Amersfoort 2002.
- Arwati Archeologische Waarschuwingskaart Tilburg, Tilburg (concept).
- Bodemkaart Bodemkaart van Nederland 1:50.000, Blad 50 Oost Tilburg, Wageningen 1984.
- Bodemkaart P. Harbers, J.H. Damoiseaux en T.C. Teunissen van Manen, Bodemkaart van Nederland 1: 50 000 blad 44 Oost Oosterhout, Wageningen 1990.
- Geomorfologische Krt Geomorfologische Kaart van Nederland 1:50.000. Blad 50, Tilburg, Wageningen 1981.
- Grote Historische Atlas Grote Historische Atlas van Nederland, deel 4. Zuid-Nederland 1838-1857. 1:50.000, Groningen 1990.
- Historische Atlas Historische Atlas Noord-Brabant. Chromotopografische Kaart des Rijks, 1:25.000 (Den IJp 1989).
- 'Hoogtekaart Tilburg' (vervaardigd circa 1920, aanwezig op het Regionaal Historisch Centrum Tilburg, in een bewerkte versie afgebeeld in Doevendans 1993, p. 40).
- IKAW Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (IKAW), Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2002.
- Ijzerman-Van Spréw *Cultuurhistorische Hoofdstructuur Binnenstad Tilburg -Kaart bebouwingsgeschiedenis*, Tilburg s.a.

Minuutplan	Minuutplans (kadastrale kaarten), 1832 (zie hiervoor www.dewoonomgeving.nl).
Rutten 1835	Kaart van de Gemeente Tilburg, J.F. Rutten, 1835.
Kaart Openbare Wegen	Kaart van de openbare wegen, voetpaden, straten, stegen enz. in de gemeente Tilburg (Tilburg 1883).
Verhees 1792	H. Verhees, Caarte Figuratieve van de Heerlijkheden Tilburg, Goirle en Riel, Aangeduid met haare gehugten, Buurten, Rivieren, Wegen, waterlopen en Grensscheidingen door H. Verhees, Geadmitt. Landmeter te Boztel, 1792.
Zijnen 1760	Diederik Zijnen, Kaarte der Heerlykheeden van Tilborg en Goirle (Tilburg 1760, gekopieerd en aangevuld door L. Langeweg in 1962).
Stiboka 1984	Bodemkaart van Nederland 1: 50.000 blad 50 Oost Tilburg, Wageningen 1984.
Stiboka 1976	Toelichting op de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Blad 45 West, 's Hertogenbosch-Wageningen 1976.
Stiboka 1977.	Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 51 West en 51 Oost Eindhoven, Stiboka, Wageningen.
Stiboka 1981	Toelichting op de Bodemkaart van Nederland, schaal 1 : 50 000. Blad 51 Oost, Eindhoven-Wageningen 1981.
Stiboka, 1981	Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 50 West en 50 Oost Tilburg, Stiboka, Wageningen.
Stiboka, 1984.	Bodemkaart van Nederland 1: 50 000, blad 51 West Eindhoven, Stiboka, Wageningen.
Ten Cate	Ten Cate, J.A.M. van en M.W. v. d. Berg, Geomorfologische kaart van Nederland 1: 50 000, blad 45 West en 45 Oost 's - Hertogenbosch, Stiboka, Wageningen.
Ten Cate 1977	J.A.M. ten Cate en G.C. Maarleveld, 1977. Geomorfologische kaart van Nederland schaal 1: 50.000, Toelichting op de legenda. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen / Rijks Geologische Dienst, Haarlem.

Bijlage 1: Overzicht archeologische perioden

Periode		Code
Paleolithicum	Tot 8800 vC	PALEO
Paleolithicum Vroeg	Tot 300.000 C14	PALEOV
Paleolithicum Midden	300.000 - 35.000 C14	PALEOM
Paleolithicum Laet	35.000 C14 – 8800 vC	PALEOL
Mesolithicum	8800 – 5300 vC	MESO
Mesolithicum Vroeg	8800 – 7100 vC	MESOV
Mesolithicum Midden	7100 – 6450 vC	MESOM
Mesolithicum Laet	6450 – 5300 vC	MESOL
Neolithicum	5300 – 2000 vC	NEO
Neolithicum Vroeg	5300 – 4200 vC	NEOV
Neolithicum midden	4200 – 2850 vC	NEOM
Neolithicum Laet	2850 – 2000 vC	NEOL
Bronstijd	2000 – 800 vC	BRONS
Bronstijd Vroeg	2000 – 1800 vC	BRONSV
Bronstijd Midden	1800 – 1100 vC	BRONSM
Bronstijd Laet	1100 – 800 vC	BRONSL
IJzertijd	800 – 12 vC	IJZ
IJzertijd Vroeg	800 – 500 vC	IJZV
IJzertijd Midden	500 – 250 vC	IJZM
IJzertijd Laet	250 – 12 vC	IJZL
Romeinse Tijd	12 vC – 450 AD	ROM
Romeinse Tijd Vroeg	12 vC – 70 AD	ROMV
Romeinse Tijd Midden	70 – 270 AD	ROMM
Romeinse Tijd Laet	270 – 450 AD	ROML
Middeleeuwen	450 – 1500 AD	XME
Middeleeuwen Vroeg	450 – 1050 AD	VME
Middeleeuwen Laet	1050 – 1500 AD	LME
Nieuwe Tijd	1500 – heden	NT
Nieuwe Tijd A	1500 – 1650 AD	NTA
Nieuwe Tijd B	1650 – 1850 AD	NTB
Nieuwe Tijd C	1850 – heden	NTC
Onbekend		XXX

Bijlage 2: Overzicht geologische perioden

Periode			C-14 jaren voor heden
Holoceen	Postglaciaal	Subatlanticum	10.000 – heden
		Subboreaal	10.000 – heden
		Atlanticum	3.000 – heden
		Boreaal	5.000 – 3.000
		Preboreaal	5.000 – 7.500
Pleistoceen	Weichselien		9.000 – 7.500
			9.000 – 10.000
		Late Dryas	2,3 mlj – 10.000
		Allerød	115.000 – 10.000
	Bolling	11.000 – 10.000	
		12.000 – 11.000	
Eemien		13.000 – 12.000	
Saalien		130.000 – 115.000	
			370.000 – 130.000

Bijlage 3: Verstoringkaart

